

ઈશ્વર પેટલીકર

૧

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી : ૧૬

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ-૨

'આમ સાહિત્યશ્રેણી'

જ્ઞાન–ચારિત્ર્ય–વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતમાં પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગરીબ પણ સંસ્કારી વર્ગ પણ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાની શી લાયબ્રેરી વસાવી શકે એવો આશય છે.

જાણીતા લેખકોને હાથે તૈયાર થયેલાં પુસ્તકોવાળી આ આખી શ્રેણી મંગાવી લેવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. આ શ્રેણીમાં તમને "સસ્તામાં સસ્તું" અને "ઊંચું" સાહિત્ય મળે છે. આ શ્રેણીમાં દર મહિને નવાં ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે. હાલ (નવેમ્બર ૧૯૪૬ સુધીમાં) નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો મળે છે.

ગીતાસંકલનઃ—સં૦ શ્રી રમણ મહર્ષિ : બીજાં ત્રણ સંકલનો સાથે	પર		-૧
ગીતા બાલપોથી—ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી—કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ...			-૧
મણિરત્નમાળા—શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત : સરળ અર્થ સાથે	૧		-૧
જ્ઞાન અને કર્મ—લે૦ સ્વામી અદ્વૈતાનંદ	૭		-૧
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય—લે૦ પંડિત બહેચરદાસ દોશી	૪૮		૦-૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો—મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૬૪		૦-૧
જ્ઞાનનાં ઝરણાં—(આવૃત્તિ ત્રીજી) લે૦ માધવતીર્થ : ...	૬૪	૦-	૦-૧
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—(બે અધ્યાયી) મૂળ શ્લોકો તથા અર્થ સાથે	૪૮	૦-૨	૦-૧
શ્રી રામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ—અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો-ઉપદેશો	૯૬	૦-૬	૦-૧
શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ—બોધદાયક ઉપદેશો	૮૮	૦-૫	૦-૧
મનને—(કાવ્ય) શ્રી. હેમંતકુમાર નીલકંઠ	૪૦	૦-૩	-૧
કણ્ઠાભરણમ્—મુખપાઠ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થના-મંત્રો-અર્થ સાથે	૬૪	૦-૩	-૧
ઉચ્ચ જીવન—લે૦ ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ ...	૫૬	૦-૩	૦-૧
ધ્યાન અને જ્ઞાન—લે૦ સ્વામી માધવતીર્થ : નવી આવૃત્તિ ...	૪૮	૦-૩	૦-૧
ઉત્તરગીતા—તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ : મૂળ શ્લોકો સાથે	૬૪	૦-	૦-૧
સતી સાવિત્રી—સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા ...	પર	૦-	૦-૧

' આમ સાહિત્યશ્રેણી '

જ્ઞાન–ચારિત્ર્ય–વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય મૂજ કિંમતમાં પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગરીબ પણ સંસ્કારી વર્ગ પણ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાની શી લાયબ્રેરી વસાવી શકે એવો આશય છે.

જાણીતા લેખકોને હાથે તૈયાર થયેલાં પુસ્તકોવાળી આ આખી શ્રેણી મંગાવી લેવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. આ શ્રેણીમાં તમને "સસ્તામાં સસ્તું" અને "ઊંચું" સાહિત્ય મળે છે. આ શ્રેણીમાં દર મહિને નવાં ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે. હાલ (નવેમ્બર ૧૯૪૬ સુધીમાં) નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો મળે છે.

–૧
ગીતાસંકલન:–સં૦ શ્રી રમણ મહર્ષિ: બીજાં ત્રણ સંકલના સાથે પર
ગીતા બાલપોથી–ભગવદ્‌ગીતાની બાળપોથી–કર્મયોગના
૧૨૫ શ્લોકો અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ... –૧
મણિરત્નમાળા–શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત: સરળ અર્થ સાથે ૧ –૧
જ્ઞાન અને કર્મ–લે૦ સ્વામી અદ્વૈતાનંદ ... ... ૭ –૧
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો
સમન્વય–લે૦ પંડિત બહેચરદાસ દોશી ૪૮ ૦–૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો–મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે ૬૪ ૦–૧
જ્ઞાનનાં ઝરણાં–(આવૃત્તિ ૨જી) લે૦ માધવતીર્થ : ... ૬૪ ૦– ૦–૧
શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા–(બે અધ્યાયી) મૂળ શ્લોકો તથા અર્થ સાથે ૪૮ ૦–૩ ૦–૧
શ્રી રામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ–અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો–ઉપદેશો ૯૬ ૦– ૦–૧
શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ–બોધદાયક ઉપદેશો ૮૮ ૦–૫ ૦–૧
મનને–(કાવ્ય) શ્રી. હેમંતકુમાર નીલકંઠ ... ... ૪૦ ૦–૩ –૧
કણ્ઠાભરણમ્–મુખપાઠ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થના-મંત્રો-અર્થ સાથે ૬૪ ૦–૩ ૦–૧
ઉચ્ચ જીવન–લે૦ ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ ... ૫૬ ૦–૩ ૦–૧
ધ્યાન અને જ્ઞાન–લે૦ સ્વામી માધવતીર્થ : નવી આવૃત્તિ ... ૪૮ ૦–૩ ૦–૧
ઉત્તરગીતા–તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ : મૂળ શ્લોકો સાથે ૬૪ ૦– ૦–૧
સતી સાવિત્રી–સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા ... ૫૨ ૦– ૦–૧

જેસલ ને તોરલ તથા જાલંધર ને ગોપીચંદ–સ્વ. કલાપી ૫૬ ૦–૩ ૦–૧

મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ ,, ,, ૪૮ ૦–૩ ૦–૧

ભક્તરાજ હનુમાન–ટૂંકું જીવનચરિત્ર ૭૬ ૦–૬ ૦–૧

શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય–(સચિત્ર) લેખક : પુરાતન બુચ

જગદ્‌ગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્યનું ટૂંકું જીવન અને કવન ૪૮ ૦–૩ ૦–૧

શ્રી તૈલંગ સ્વામી–વિશુદ્ધાનંદ તથા પાઉહારીબાબાનાં ચરિત્રો ૮૮ ૦–૪ ૦–૧

બાળકોના વિવેકાનંદ–લે૦ પ્રફુલ્લ ઠાકોર ૬૪ ૦–૪ ૦–૧

ભગવાન બુદ્ધ–(સચિત્ર) લે૦ પુરાતન બુચ

બોધક જીવનપ્રસંગો આલેખતું ટૂંકું ચરિત્ર ... ૫૬ ૦–૪ ૦–૧

સંત કબીર–(સચિત્ર) સચોટ પ્રસંગો આલેખતું ટૂંકું ચરિત્ર ૫૬ ૦–૩ ૦–૧

ધાવણની ધાર અને **બીજી વાતો**–લે૦ ચુનીલાલ મડિયા :

માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો... ૭૬ ૦–૩ ૦–૧

કાળમુખી અને **બીજી વાતો**–(સચિત્ર) લે૦ ચુનીલાલ મડિયા

કાઠિયાવાડી જીવનની રસિક પણ નિર્દોષ ૫ વાતો ૬૪ ૦–૩ ૦–૧

કેરીની મોસમ અને **બીજી વાતો**–લેખક : 'શયદા'

માનવહૃદયની સારી-નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો ૭૫ ૦–૫ ૦–૧

અણોજો અને **નવું રેલવે સ્ટેશન**–શ્રી. ચુનીલાલ વ૦ શાહ ૬૦ ૦–૪ ૦–૧

જીવનનો મર્મ–લેખક : 'સોપાન' ૮૪ ૦–૬ ૦–૧

નવજવાન ,, ... ૬૪ ૦–૪ ૦–૧

અહિંસાનું રહસ્ય ,, ... ૭૨ ૦–૪ ૦–૧

એ વૃદ્ધ પુરુષ! ,, ... ૫૬ ૦–૪ ૦–૧

આશાને અજવાળે ,, ... ૫૬ ૦–૪ ૦–૧

શ્રીમંતોનો સટો–(કાવ્ય) લે૦ શ્રી. ઈશ્વર ધોળકિયા ... ૬૪ ૦–૪ ૦–૧

સમ્રાટ શ્રેણિક અને **દેવી નંદા**–જૈન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ ૬૪ ૦–૩ ૦–૧

જયભારતી–(કાવ્ય) 'શયદા.' **ભારત**ની ચડતી–પડતીનું દિગ્દર્શન ૩૬ ૦–૬ ૦–૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, **અમદાવાદ** અને

કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, **મુંબઈ–૨**

પટલાઈના પેચ : ૧

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

પટલાઈના પેચ

૧

ઈશ્વર પેટલીકર

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ-૨

દસ આના

આવૃત્તિ : પહેલી
સંવત : ૨૦૦૩
પ્રત : ૫૫૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ત્રિભુવનદાસ દ૦ ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

"સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી"નું આ ૧૬મું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ સંસ્થા છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી પોતાની શક્તિ અને વૃત્તિ અનુસાર ગુજરાતની સેવા કરી રહી છે. આજ સુધીમાં જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી એવા લગભગ સાડાત્રણસો ગ્રંથો એણે હજારો નકલોની સંખ્યામાં ગુજરાતનાં ઘરોમાં પહોંચાડ્યા છે. ધાર્મિક સાહિત્યનું પ્રકાશન આ સંસ્થાનું પ્રધાન અંગ રહેલું હોવા છતાં તેનો વિશાળ અર્થ કરીને જીવન–વિકાસમાં પ્રેરણારૂપ થાય તેવાં જીવનચરિત્રો, આરોગ્યનાં પુસ્તકો, સમાજશિક્ષા, સ્ત્રીકેળવણી, બાલવાર્તાઓ ઇત્યાદિ સાહિત્ય પણ એણે પ્રજાને વિપુલ પ્રમાણમાં આપ્યું છે.

પરંતુ પ્રજામાં હવે એક નવો વર્ગ ઊભો થયો છે અને એની સંખ્યા આપણી રાષ્ટ્રિય જાગૃતિની સાથોસાથ વધતી જશે. આ વર્ગ ઓછું ભણેલા પ્રૌઢોનો છે. ભાષાજ્ઞાન તો એમનું બાળકો જેવું હોય છે, પરંતુ સંસારના કડવા–મીઠા અનુભવો એમને મળેલા હોય છે. આ બંને સ્થિતિનો વિચાર કરીને આ વિશાળ સમુદાય માટે નવા પ્રકારનું સાહિત્ય નિર્માણ કરવું જોઈએ. એ સાહિત્ય મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલું, બાળકો પણ વાંચી શકે એવી સહેલી ભાષામાં અને છતાંયે જીવનમાં ઉપયોગી એવા વિષયો ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારું હોવું ઘટે.

આ કાર્ય કોણ કરે ? ધંધાદારી પ્રકાશકો સ્વાભાવિક રીતે જ આમાં રસ ન લઈ શકે; કારણ કે આવાં પ્રકાશનમાં નફો હોય નહિ. આ કાર્ય 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' જેવી પારમાર્થિક સંસ્થાએ જ કરવું જોઈએ એમ લાગવાથી આ પ્રકાશનમાળાનો અમે આરંભ કર્યો છે.

ગુજરાત જેમની સાહિત્યસેવાથી પરિચિત છે, એવા યુવાન અને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો દ્વારા વિવિધ વિષયોનાં સુંદર, સરળ અને સચિત્ર પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનું સંપાદનકાર્ય કરવા અમે જીવનસ્પર્શી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ લેખક ભાઈ મોહનલાલ મહેતા—'સોપાન'—ને શોધ્યા; અને તેમણે તે કામ હોંશપૂર્વક અને સહર્ષ ઉપાડી લીધું, તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ પ્રયાસનું પરિણામ આજે અમે પ્રજા સમક્ષ મૂકીએ છીએ.

'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી' જેવા સૂચક નામ સાથે જોડાયેલાં પુસ્તકોની યોજના તૈયાર કરવામાં, વિષયો ગોઠવવામાં અને લેખકો પાસે લખાવવામાં એમણે જે ચીવટ અને પરિશ્રમ દાખવ્યાં છે, તેના અમે સાક્ષી છીએ. આ પવિત્ર કાર્યના તેઓ પણ યશભાગી છે.

અમુક વર્ગ માટે યોજાયલી આ ગ્રંથશ્રેણી પ્રજાના બીજા ભાગ માટે પણ લાભદાયી અને માર્ગદર્શક નીવડશે, એવા ભરોંસાથી આ સંસ્થાના કાર્યક્રમમાં આ નવો પ્રકાર શરૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

મુંબઈ,
તા. ૨૦–૬–'૪૬

'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ'ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

સંપાદકનું નિવેદન

'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે' મને જે કામ સોંપ્યું, તેનો સ્વીકાર મેં હળવે હૈયે કર્યો નથી; એટલું આરંભમાં જ જણાવી દઉં.

ઓછું ભણેલાં હજારો ભાઈ–બહેનોને જીવનને સ્પર્શતા વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની જવાબદારી કેટલી મહાન છે, તેનું આ કાર્ય કરતાં મને સતત ભાન રહ્યું છે.

હું કેટલે અંશે એમાં સફળ થયો છું, તેનો નિર્ણય તો જાણકારો જ કરી શકે. મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે, કે પરિશ્રમ કરવામાં મેં કચાશ રાખી નથી; ને જ્યાં જ્યાંથી સહાય મેળવી શકું, ત્યાં ત્યાંથી મેં મેળવી છે.

વિષયોની પસંદગીમાં અને તેના લેખનકાર્યમાં લેખકમિત્રોએ જે મદદ કરી છે, તે હું ભૂલી શકીશ નહિ. પ્રકાશક, સંપાદક કે લેખક આ કાર્યની મહત્તા અને પવિત્રતાને ભૂલ્યા નથી, એટલું તો પૂરી નમ્રતા સાથે પણ મારે કહેવું જોઈએ. હજારો બંધુ–ભગિની પ્રત્યેની લાગણી આ ગ્રંથશ્રેણીના લેખન–પ્રકાશનના મૂળમાં રહેલી છે.

શક્ય તેટલી કાળજી રાખીને વિષયોની પસંદગી કરી છે. આ યોજના એક જ વર્ષની કે અઢાર જ પુસ્તકોની નથી, તે લક્ષમાં રાખ્યું છે; છતાં પહેલા વર્ષમાં ય વિષયનું વૈવિધ્ય સપ્રમાણ જાળવવાનો સભાન પ્રયાસ તો કર્યો જ છે. આમ છતાં એમાં ત્રુટિઓ નહિ હોય કે નથી, એમ હું કહી શકું નહિ. લોકશિક્ષણમાં રસ ધરાવતા સજ્જનો મને તેમની સૂચનાઓ મોકલશે, તો હું આભારી થઈશ.

અંતમાં, મારે 'સસ્તું સાહિત્ય'ના ટ્રસ્ટીઓનો આભાર માનવો છે. હું જાણું છું, કે તેઓ આભારના ભારથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે; પરંતુ મારે સૌને જણાવવું જોઈએ, કે સદ્‌ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદે પ્રકટાવેલા જ્ઞાનદીપકની જ્યોતને એમણે નમવા તો નથી જ દીધી; પરંતુ સતત દિવેલ પૂરીને એને પ્રજ્જ્વલિત રાખી છે. સહેજ આગળ વધીને કહું, તો એ જ્યોત વધુ પ્રકાશ આપી શકે, તે માટે તેઓ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો પણ સતત કરતા રહે છે. આ ગ્રંથશ્રેણીના સંપાદનકાર્ય અંગે ટ્રસ્ટીમંડળના પ્રમુખ શ્રી મનુ સૂબેદારે મને સતત ઉત્સાહ અને માર્ગદર્શન આપ્યાં છે, એમ મારે કબૂલવું જ જોઈએ. એમનો સહકાર ન હોત, તો આ કાર્ય મેં થાકીને અધવચ્ચે જ છોડી દીધું હોત.

મુંબઈ,
તા. ૨૦–૬–'૪૬

મોહનલાલ મહેતા

વાર્તાઓનું લક્ષ્યબિંદુ

આપણો યુવાન વર્ગ કિશોરાવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે એને સેવા કરવાનાં સ્વપ્ન જાગે છે. યુવાનીમાં પ્રવેશ કરતાં એને તમન્ના પ્રગટે છે; તેથી પ્રેરાઈને કોઈ કોઈ યુવક શરૂશરૂમાં પોતાના વતનમાં સામાજિક કે સાર્વજનિક કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરે છે. તે વખતે એને એક જ ખ્યાલ હોય છે, કે હું જોતજોતામાં બધું સીધું કરી નાખીશ.

એવા યુવકોને પોતાનું કામ કેટલું કઠિન છે, સામા પક્ષનાં મૂળ કેટલાં ઊંડાં છે અને છતાં શ્રદ્ધા, પુરુષાર્થ અને પોતાના ધ્યેય પ્રમાણેના આચરણથી એક યુવક ધારે તો ઘણું કરી શકે, તે કહેવાનો આ વાર્તાઓ પાછળ ઉદ્દેશ છે.

આ વાર્તાઓની ભૂમિકા સાચા પ્રસંગો ઉપર રચાયેલી છે. એમાં લેખક તરફથી પોતાનું જે ઉમેરાયું હોય તો મરીમસાલો.

સંવત ૧૯૯૭ના કાર્તિક અંકથી આ વાર્તાઓ 'પાટીદાર' માસિકમાં ક્રમિક પ્રસિદ્ધ થઈ, ત્યારે એને સારો આવકાર મળ્યો હતો. આજે છ વર્ષ પછી ગામડાંની સ્થિતિ ઊલટી વધુ વિકટ થઈ છે; એટલે જુવાન વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડશે એ આશાએ 'સસ્તા સાહિત્ય' દ્વારા બહોળા પ્રચારના ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી આ વાર્તાઓ બહાર પાડી છે.

ગામડાંમાં મુત્સદ્દીગીરી નથી કે એવી એવી કંઈ કંઈ ગણતરી-વાળાં નગરજનોને પણ ગામડાંનું કંઈક વાસ્તવિક દર્શન થશે, એ પણ એની પ્રસિદ્ધિ પાછળ લક્ષ છે.

આ લક્ષ યત્કિંચિત્ પણ સફળ થશે, તો આ પ્રકાશન સાર્થક થયું માનીશ.

તા. ૧૪–૧૦–'૪૬ }
આણંદ }

ઈશ્વર પેટલીકર

કોટિ ઉપાયે જેમનું ઋણ અદા થાય તેમ નથી, તે

મારાં બા–બાપુજીને

અનુક્રમ

૧ : રૂઢિબંધન

નરેન્દ્ર કૉલેજમાં ભણતો, ત્યારે એને ગ્રામસેવાના કોડ જાગ્યા હતા; પણ ગ્રામસેવકની ફકીરી અને ખડતલતા આજના યુવકને, કેળવણી લેતાંલેતાં કેળવેલી નાજુકતા અને વૈભવ, એનાં ગ્રામસેવાનાં સ્વપ્નાં અધૂરાં જ રખાવે છે. આ મવાળ વૃત્તિને લીધે આજના યુવક આગળ સેવાનાં બહોળાં ક્ષેત્ર મર્યાદિત બને છે. નરેન્દ્ર પણ પોતાની શક્તિનો ક્યાસ કાઢી, છેવટે એ દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો, કે ફકીરી ન લેવાય તો વાંધો નહિ, પણ પોતાની નાત પૂરતો ખડતલ અને અણનમ બની દુષ્ટ રૂઢિ સામે જેહાદ જગાવવી.

સુધારકે ઘેરથી શરૂઆત કરવી પડે. તે રજાઓના દિવસોમાં ઘેર આવતો, ત્યારે પોતાના પિતા તથા કાકા સાથે એ સંબંધે ચર્ચા કરતો.

'મોટાભાઈ! સમાજસુધારકો આટઆટલી બૂમો પાડે છે, લોહીના લાડુ કહે છે, છતાં ય લોકો પ્રેતભોજન બંધ કેમ નહિ કરતા હોય?'

નરેન્દ્ર પોતાના પિતાને મોટાભાઈ કહેતો. પિતાએ કહ્યું: 'નરેન્દ્ર, અત્યારે ઘણા લોકો એ અનિષ્ટ સમજે છે. જે સમજતા નથી, તે પૈસાથી યે થાક્યા છે; પણ કોણ જાણે

ક્યાં રોગ છે, તે સમજાતું નથી. આપણા ગામની વાત તો ઠીક છે, પણ મોટાં ગામો, જે કુળનું, સુધારાનું ને ભણતરનું અભિમાન રાખે છે, ત્યાં ય ક્યાં બંધ થાય છે?'

નરેન્દ્રે કહ્યું : 'મોટાં ગામોમાં એકસંપ થતાં વાર લાગે, પણ આપણાં જેવાં નાનાં ગામોમાં તો સુધારો વહેલો થઈ શકે.'

પિતા બોલ્યા: 'કદાચ થાય, જો બધા ધારે તો.'

એના કાકા બારમાં બંધ થાય–ન થાય, તે પ્રત્યે સમ-દૃષ્ટિવાળા હતા. એમણે કહ્યું : 'નરેન્દ્ર, તમે ભણેલાને બારમાં, કાણમોકાણ, વરવિક્રય ને કન્યાવિક્રય પાછળ શું ભૂત વળગ્યું છે?'

નરેન્દ્ર: 'ભણેલા એનું અનિષ્ટ સમજે છે; આજનાં ઘણાં દુઃખોનું મૂળ એ છે.'

કાકા: 'પણ ઘૈડિયા ગાંડા હતા, તે કરતા આવ્યા છે?'

નરેન્દ્ર: 'એમના વખતનું તો એ જાણે. એમ તો ઘૈડિયા કસવાળાં અંગરખાં ને પાઘડી પહેરતા હતા; હવે આપણે કેમ નથી પહેરતા?'

'એ તો જમાનો બદલાયો, એટલે શું થાય!'

'ત્યારે પહેરવેશ, ભણતર, મોજશોખ, ખોટી મોટાઈ, વગેરે આડે ઘૈડિયા નથી આવતા અને લોકો જેને લીધે આજે દુઃખી થાય છે, તે ખોટા રિવાજો દૂર કરવામાં એ ક્યાંથી આડા આવે છે?'

કાકા: 'મારી કંઈ ના નથી, પણ બધા સમજે તો. કો'ક એકલો બંધ કરે, તો લોકો વાતો કરે, કે આજ સુધી ખાઈખાઈને મરી ગયો ને એને ઘેર વારો આવ્યો ત્યારે તાણી નાખ્યો; ઘણા ય થાકશે ત્યારે મૂકશે.'

આવી તટસ્થ વૃત્તિ જોઈ નરેન્દ્રે પૂછ્યું: 'પણ બંધ થાય તો તમને તો વાંધો નથી ને?'

'ના....રે ના.' કાકાએ કહ્યું.

આ વાત નરેન્દ્રે પોતાની ઉંમરના જુવાનિયાઓને કહી. મેટ્રિક થઈને ઘેર ખેતી કરતા ચુનીભાઈએ કહ્યું: 'હું તો પાંચ વરસથી બારમું ખાતો નથી, પણ નાતમાં રહ્યા એટલે પિરસણ લીધા વગર છૂટકો છે?'

મોહને કહ્યું: 'ખાવામાં તો હું ય માનતો નથી, પણ ઘરમાં ખાય કે લે, રિવાજ હોય ત્યાં આપણું એમાં શું ચાલે? એટલે હું એકલો ન ખાઉં, તો ય શું વળે, એમ માની ખાઉં છું. જાઓ, આજથી એ ખાવું બંધ.'

ચુનીભાઈએ કહ્યું: 'હું તો મારી જોડે બીજા એક બે જણ સાથ આપનારા હોય, તો જમવા-કરવાનું બંધ જ કરી દઉં.'

ઘરનો સ્વતંત્ર રણછોડ બોલ્યો: 'જાઓ, બંધ કરવું હોય, તો આપણે તૈયાર છીએ.'

ચુનીભાઈ: 'આપણે તો તૈયાર છીએ, પણ બીજા માને એવા ક્યાં છે?'

નરેન્દ્ર : 'એ તો એમને ધીરે રહી સમજ પાડીશું એટલે બધા માનશે.'

નરેન્દ્રના મનમાં તો એમ હતું, કે વકીલો જેમ એક-બીજાની દલીલો તોડી નાખી છેવટ પોતાનો મત કબૂલ કરાવે છે, તેમ લોકોને મનાવતાં શો વાંધો આવવાનો છે? એમના લાભની વાત તો ઊલટી વહેલી માનશે; અને આ વાત તેણે એક દિવસ પાંચ–દશ પુરુષો અડાળીમાં આડી-અવળી વાતો કરતા હતા, ત્યાં મૂકી.

મરઘાભાઈ: 'મનોરભાઈ! શી વાત કહું! હું હમણાં વડોદરે રમણને લઈ ગોરા ડૉક્ટર પાસે ગયો હતો. ઉંમર તો એંશી વરસની હતી, પણ કોઈ પિસ્તાળીશથી વધારે ન કહે.'

મનોરભાઈ: 'આપણે તો ચાળીશ વરસે ઘરડા થઈ જઈએ છીએ.'

રણછોડ: 'જુઓને, આ નરેન્દ્ર અઢાર–વીસ વરસનો છે, પણ પૂરું બે મણ વજન હોય તો ભાગ્ય!'

નરેન્દ્ર: 'પણ એનાં કારણો આપણે ક્યારે વિચારીએ છીએ?'

મરઘાભાઈ: 'અમે તે કંઈ ઝાઝું ભણેલા છીએ, તે એ બધું સમજીએ?'

નરેન્દ્ર: 'અંગ્રેજો આપણને લૂંટી ખાય છે. દૂધની મલાઈ એ ખાય છે ને છાશની ભૂકી કરે છે, એટલે એય આપણા ભાગમાં તો નથી આવતી; ત્યારે આપણે અકાળે

ઘરડા ન થઈએ તો શું થાય? કદાચ અંગ્રેજોની સામા થવા જેટલી હિંમત આપણામાં ન હોય, પણ આપણા હાથમાં હોય એટલું તો થાય કે નહિ?'

મનોરભાઈ: 'આપણા હાથમાં શું ધૂળ છે?'

નરેન્દ્ર: 'આપણી પાસે ન હોય, તો શું કરવા પૈસા ઉડાડીએ?'

રણછોડ: 'તું શહેરમાં રહે તે પૈસો દેખતો હોય તો! અહીં તો રૂપિયો ગાડાના પૈડા જેવો થઈ પડે છે.'

નરેન્દ્ર: 'ને તો ય આપણે કોઈ મરી ગયું હોય, તો બસો–પાંચસો ખર્ચી નાખીએ છીએ.'

મરઘાભાઈ: 'એ તે કંઈ છૂટકો છે? ચાલતું આવ્યું, એટલે વ્યાજે લાવીને ય કરવું પડે.'

નરેન્દ્ર: 'એ ચાલતું બંધ રાખવું આપણા હાથમાં ખરું કે નહિ?'

મરઘાભાઈ: 'પણ આજ સુધી બધાંનું ખાધું હોય, તે ખવડાવ્યા વગર છૂટકો છે?'

નરેન્દ્ર: 'હા, ખાધું ત્યાં સુધી ખવડાવ્યું. હવે ખાવાનું ને ખવડાવવાનું બંધ કરીએ, તો જમાઉધારનાં પાસાં સરખાં જ રહે કે નહિ?'

નરમ સ્થિતિના વહેરીભાઈ બોલી ઊઠ્યા: 'એવું થાય તો બહુ જ સારું. કાકા–મામાના કરવાના મટી જાય ને દેવું ય ન થાય.'

કંઈક સમજ્યા હોય તેમ રણછોડ પટેલે કહ્યું: 'બધા ય એમ કરતા હોય, તો કોણ ના કહે છે?'

વહેરીભાઈને એમના પિતા ખાટલે પડ્યા ત્યારથી એ ચિંતા જ થતી હતી. એમને તો તાત્કાળિક લાભ હતો, એટલે નરેન્દ્રનું કહેવું મધ જેવું લાગ્યું. તે બોલ્યા : 'તમારા જેવા ભણેલા કંઈક આવું કરે, તો ય ગામનો દહાડો વળે.'

મરઘાભાઈ: 'બધા ય થાક્યા છે; પણ પહેલ કોણ કરે, એ જ વાત છે.'

એ વાત તે દિવસે એટલેથી રહી. નરેન્દ્ર સમજ્યો, કે પ્રેતભોજન ગામમાં બંધ કરવું, એ તો સાવ સહેલી વાત છે. એણે ચુનીભાઈને વાત કરી. નાતની નાડ સમજતા ચુનીભાઈએ કહ્યું: 'એ બધા લોકો કહે, એની કંઈ કિંમત નથી. ગામમાં જો કંઈ કરવું હોય, તો છોટાકાકા અને એમના બેત્રણ મિત્રો હા પાડે, તો આખું ય ગામ તૈયાર!'

છોટાકાકા નાતમાં લીલા ગણાતા હતા. સાથેસાથે પટલાઈ પણ તેમની પાસે હતી. એમના બે–ત્રણ મિત્રો–ગોકળભાઈ, જેસંગભાઈ ને વીરાભાઈ–પણ પૈસાદાર ગણાતા. બધા પૈસેટકે સુખી, એટલે ખેતી ભાગે–સાંથે કરાવતા અને ધીરધારનો ધંધો કરતા. નાતના અને ગામના લોકોમાંથી ઘણા એમની વિરુદ્ધ બોલવાની હિંમત કરતા નહિ અને બીજા સામે થાય એવા હતા, તે પણ દેવાથી તેમના દબાયેલા હોવાથી ખોટામાં ય એમની હામાં હા મેળવતા. એકાદ જણ

વખતે બોલે, તો ઢોલના અવાજમાં પિપૂડીની માફક એનું કંઈ ચાલતું નહિ; એટલે ગામમાં સારું–ખોટું કરવું હોય, તો એમના સાથ વિના છૂટકો ન હતો.

એક વખત એ મંડળ ચોરામાં બેઠું હતું, ત્યારે નરેન્દ્ર જઈ ચઢ્યો. નાનાને ય માનથી બોલાવતા છોટાકાકાએ કહ્યું: 'આવ, ભાઈ નરેન્દ્ર!'

એક–બે બીજી વાત કર્યા પછી નરેન્દ્રે કહ્યું: 'છોટા-કાકા, તમે કબૂલ થતા હો, તો આપણે બારમાં બંધ કરીએ.'

છોટાકાકા ખુશ થઈ ગયા હોય તેમ બોલ્યા: 'ઓહોહો! વિવાહ કરતાં રૂડું શું?' અને પોતાની મુત્સદ્દીગીરી બતા-વતાં બોલ્યા: 'બંધ છે એમ માનો ને! ના કરવું હોય તેને કોણ પરાણે કરાવે છે? પેલા ઓતમે ના કર્યું તો ય, પૂછજે એને, જો કોઈએ કંઈ કહ્યું હોય તો.'

ગામમાં ફક્ત એ એક જ બારમું ન થયું અને તેનું કારણ ઘર–ખેતર વેચાઈ ગયા પછી એને માથે પાંચસો રૂપિયા દેવું હતું. એને કોઈએ રૂપિયા ધીર્યા નહિ, એટલે બાકી ના રહે, તો શું થાય?

નરેન્દ્રે કહ્યું: 'એ તો એને ના મળ્યું એટલે ના કર્યું, પણ મળે એવા ના કરે, ત્યારે ખરું.'

ગોકળભાઈ બોલ્યા: 'મળે એવા શું કરવા ના કરે?'

છોટાકાકા ધીમે બોલ્યા: 'ગોકળભાઈ, તમે સમજ્યા નહિ. નરેન્દ્ર ખરું કહે છે. પૈસાવાળા ન કરે, તો જ દાખલો

બેસે ને?'

નરેન્દ્રે આનંદમાં આવી જઈ કહ્યું: 'તમે કહ્યું એ બરાબર છે, કાકા.'

છોટાકાકાઃ 'હું તો ભાઈ, બધુંય સમજું છું. એ તો જડ લોકોએ કશું જોયું નથી, પણ હું તો ઠેઠ મુંબઈ સુધી ફરેલો છું. પણ આપણે જેને સારુ કરવાના, એ ગરીબ જ નહિ માનવાના.'

નરેન્દ્રઃ 'એવું તે હોય?'

છોટાકાકાઃ 'તને અનુભવ નથી. આવું તો બે વાર થયું.'

નરેન્દ્રઃ 'તો એક વાર વધારે.'

છોટાકાકાઃ 'પણ મારી ક્યારે ના છે? એવો સુધારો કરવો હોય, તો આપણે પહેલા, પછી છે કંઈ?'

હમેશાં છોટાભાઈ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા જેસંગભાઈને ખાતરી હતી, કે એ સફળ નાવિક કદી વહાણ નહિ ડૂબવા દે. તે બોલ્યાઃ 'નરેન્દ્ર, અમારી સારા કામમાં ના હોય જ નહિ.'

થોડું ભણેલા પણ જમાનાના ખાધેલા છોટાકાકા આજના જુવાનિયા સુધારો ક્યાંથી શરૂ કરે તે સમજતા; એટલે નરેન્દ્ર પોતાનો વિચાર જણાવે, તે પહેલાં એમણે કહ્યું: 'એમ હોય, તો કરો ઠરાવ ને લો સહીઓ. આપણી સૌ કરતાં પહેલી.'

અને હજુ નરેન્દ્ર હા પાડે તે પહેલાં એમણે વરત-

ણિયાને બૂમ પાડીઃ 'જીભઈ, અલ્યા અંદરથી કાગળ ને ખડિયો લાવ જોઉં.'

નરેન્દ્ર ખિસ્સામાંથી પેન કાઢી બોલ્યોઃ 'લો લખાવો.'

છોટાકાકાએ કહ્યુંઃ 'તું મારા કરતાં ક્યાં ઓછું ભણ્યો છે? તું તારે લખ ને, પછી હું સહી કરું છું.'

ઠરાવ લખી નીચે ચારે ય જણની સહી લઈ, જાણે પોતાનું ધારેલું કાર્ય સાવ સહેલી રીતે પતી ગયું હોય, એમ જાણી નરેન્દ્ર તો ચોરાનાં પગથિયાં ઝડપથી ઊતરી ચાલ્યો ગયો.

એ ઓથે પડ્યો, એટલે અત્યાર સુધી મૌન ધારી રહેલા વીરાભાઈ બોલ્યા : 'છોટાભાઈ, તમે શું જોઈ સહી કરી?'

જેસંગભાઈ બોલી ઊઠ્યા : 'આવા ખરચા કાઢી નાખશે એટલે લોકોને પૈસાની જરૂર પણ શી પડવાની?'

ગોકળભાઈ : 'પછી આ દેવા-વિનાના થયા એટલે આપણું કહ્યું માનવાના છે?'

ત્રણેના ય પ્રશ્નો સાંભળ્યા પછી છોટાભાઈ બોલ્યા : 'તમે હજુ ભલા આદમી છો, એટલું ય સમજ્યા નહિ?'

'કેમ?' વીરાભાઈએ પૂછ્યું.

છોટાભાઈએ સમજ પાડી : 'તમે એમ માનો છો, કે અધા આપણું વગર સમજ્યે હા પાડે છે તેમ આજના ભણેલા હા પાડી જાય એવા છે? એ તો નાનામોટાનું માપ રાખ્યા વગર તમે ના કહો, તો વકીલની પેઠે સામા આવે. પણ આ તો કહેશેઃ 'તારો બાપ કેમ મૂઓ? તો

તાવ આવ્યો ને ટપ મુઓ !' છો ને સહીઓ કરાવી કાગળને ધોઈ પીએ ! મોટા દસ્તાવેજોની સહીઓને ખિસ્સામાં મૂકીએ છીએ, તો આનો શો હિસાબ !'

દરેકની બુદ્ધિને વિરોધની નવી યુક્તિ સમજાઈ. જેસંગભાઈ બોલ્યા : 'પાળીએ તો આપણા પગમાં જ કુહાડીનો ઘા કર્યા જેવું થાય.'

છોટાભાઈ : 'પણ હું કંઈ એમ કાચી મૂર્તિ છું, તે એકદમ હા ભણી જાઉં ?'

વીરાભાઈ : 'કાચી નથી, ત્યારે તો સંગ કર્યો છે.'

છોટાભાઈ : 'જુઓ, હું કહું આનું શું પરિણામ આવશે તે. આ તો અંગ્રેજી એ. બી. સી. ડી. ભણ્યા, છાપાં ને ચોપડીઓમાં વાંચ્યું કે બારમાં બંધ કરો, એટલે નીકળી પડ્યા સુધારો કરવા. પણ ગામડાંના લોકોને એ કયે દહાડે હજુ ઓળખે છે, કે કેટલી વીશીએ સો થાય છે ! કાલ ઊઠીને રજાઓ પૂરી થશે એટલે એ ચાલવા માંડશે શહેર ભણી અને આપણા લોકોને તો તમે ક્યાં નથી ઓળખતા ? આજે એમાં ય સહી કરશે ને કાલે જમાડશો, તો જમવા ય આવશે.'

અને એમની હામાં હા પાડતા લોકોએ જોતજોતામાં નરેન્દ્રના કાગળ ઉપર આવડ્યા તેવા વાંકેચુંકે અક્ષરે સહીઓ કરી આપી. રજાઓ પૂરી થઈ, કોલેજમાં જતાં રજાઓનો સદુપયોગ કર્યાનો એણે સંતોષ અનુભવ્યો.

બીજી રજાઓમાં નરેન્દ્ર ઘેર આવ્યો, ત્યારે બનેલા બનાવોની વિગતવાર માહિતી સાંભળી એનું મગજ ધમધમી ઊઠ્યું. એનું ધારેલું સ્વપ્ન લગભગ અત્યારે તો ભાગી પડ્યું હતું. એને લોકો ઉપર છૂપો તિરસ્કાર આવ્યો.

પણ તિરસ્કાર ને નિરાશ થયે કદી કોઈ કામ બન્યું છે? બે દિવસ પછી એ શાંત પડ્યો. એ નિષ્ફળતા સમજવા એણે વિચાર કર્યો.

બનાવો આમ બન્યા :

નરેન્દ્રના ગયા પછી મહિને નાતમાં એકનું મરણ થયું. ઘરમાં પુરુષ હતો, એ ગુજરી ગયો એટલે એની વિધવા સ્ત્રી ને બે બાળકો રહ્યાં. કિલ્લામાં બાકોરું પાડવા ચક્રો ગતિમાન થયાં.

એકે કહ્યું : 'ધણી આખી જિંદગી કમાઈને મરી ગયો ને બારમા વગર એમ ને એમ તાણી નખાય?'

બીજો બોલ્યો : 'દેવું કરવાનું હોય તો જુદી વાત, પણ આ તો છતે પૈસે આબરૂ બગાડવા જેવું.'

ત્રીજો બોલ્યો : 'સહીઓ કરી હોય તેને બાધ. તમે ક્યારે સહી કરી છે?'

ઓરડાનાં બારણાંને ઓથે રહીરહી બાઈ બોલી : 'પણ સહીઓ કરેલા જમવા નહિ આવે તેનું શું?'

કુટુંબના એક માણસે સમજ પાડી : 'બારમું ન જમવાની સહીઓ કરી છે, પણ ચોરાસી ન જમવાની તો

સહીઓ નથી કરી ને ?'

શોક બતાવવા માટે માથે ઓઢેલા એક નજીકના કુટુંબીએ કહ્યું : 'આ તો તમારે ઘેર સારાં ખર્ચ થયેલાં ને આ ઘેરથી બંધ થાય તો જગત શું કહે ?'

છેવટે બારમાને બદલે પંદરમાને દિવસે ચોરાસી કરી નાતને જમાડવી એમ નક્કી થયું.

વાત જાણી કોઈએ દલીલ કરી : 'આ તો ખોટું થાય છે.'

છોટાભાઈ એવા વિરોધીઓને ચાંપવા તૈયાર બેઠા હતા. તે બોલ્યા : 'ભલો માણસ છે ! કોઈ ખુશીનું જમાડે, તો ય ન જમવું ? બારમું એ નહિ કરે, પણ એની ખુશી હોય તો ચોરાસી કરી નાતને જમાડે, તો એમાં નાતને જમતાં શું ચૂંક આવે છે ?'

બીજો ધીમેથી બોલ્યો : 'પણ સહી........'

પણ એ વાક્ય એના મોંમાં જ રાખી છોટાભાઈ બોલ્યાઃ 'મેં સહી નથી કરી !'

છેવટ નરેન્દ્ર, ચુનીભાઈ, વગેરેનાં દશબાર ઘર વગર આખી સો ઘરની નાત બારમાને બદલે ચોરાસીના લાડુ જમી. અને જાણે નરેન્દ્રને હંફાવવા કુદરત તૈયાર થઈ હોય તેમ એ ચાર મહિનામાં બીજાં ત્રણચાર બારમાં આવ્યાં અને હમેશની પેઠે સફળ થયાં. પણ દશ ઘર તેમની બાથમાં ન આવ્યાં, તે છોટાભાઈને ખૂંચ્યું; છતાં એક

લાકડીએ ગામ હાંકતા એ આગેવાન એવા લોકને ભૂલે ખરા?

મરણને બદલે લગ્નમાં એ વેર લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. બારમું ન જમનાર ભીખાભાઈને ત્યાં પુત્રનો વિવાહ આવ્યો, ત્યારે એમણે કમર કસી. વગર ગુને એમને ત્યાં ન જવું એમ તો કેમ થાય? પણ નાતને ગુના શોધતાં ક્યાં વાર લાગે છે?

'કેમ છગનભાઈ, તમારાથી તો જાનમાં નહિ જવાય.'

છગનભાઈ વાતનો ભાવાર્થ ન સમજ્યા, એટલે પૂછ્યું: 'કેમ?'

'ભલા આદમી છો! હજુ ગઈ કાલે તો એ તમારે ત્યાં ચોરાસીમાં આવ્યા નથી.' છગનભાઈને ત્યાં હમણાં બારમાને નિમિત્તે ચોરાસી થઈ હતી, તે વાતનો છોટાભાઈએ ઉલ્લેખ કર્યો.

છગનભાઈએ બચાવ કર્યો: 'પણ એ બારમું જમતા નથી ને?'

'ત્યારે બારમું ગામમાં કોણ જમે છે?' વીંછી કરડ્યો હોય તેમ કૂદીને છોટાભાઈએ પૂછ્યું: 'તમે ક્યારે બારમું કર્યું'તું? ચોરાસી, આખી નાત જમી ને એમને જમતાં શું થયું? પછી રાંડું તમારું કે એમનું? છતાં જાઓ તો મારી કંઈ ઓછી જ ના છે?'

છગનભાઈએ પૂછ્યું: 'પણ બીજા જશે ને?'

સૂકસૂક્ ઠોકતાં છોટાભાઈએ કહ્યું: 'તમારા જેવા બધા

છે? ચોરાસી જેમની નથી જમ્યા એ કોઈ જવાનું નથી.'

'પણ બાકીના તો જશે ને?'

'છગનભાઈ, તમારામાં તો જરા વહેવારુ બુદ્ધિ જ નથી! એમને મૂકી એમના કુટુંબવાળા જતા હશે?'

છેવટ પોતાનો ધારેલો જવાબ એમણે છગનભાઈ પાસેથી મેળવ્યો: 'તો હુંય નહિ જાઉં.'

આમ જાન પહેલાં એવો મોરચો ઊભો થયો, કે એમની આંખે જોતી નાત જાનમાં ન ગઈ. ફક્ત એ દશ ઘરમાંથી નાની જાન ગઈ. એમના વેરભાવે વેવાઈને એટલું ઓછું ખર્ચ થયું તે નફામાં!

નરેન્દ્ર ઉનાળાની રજાઓમાં ઘેર આવ્યો, ત્યારે આ સ્થિતિ હતી. પણ સુધારો કરવાની ઇચ્છા રાખતા ચુની-ભાઈમાં એણે વધારે દૃઢતા આવેલી જોઈ.

ચુનીભાઈએ કહ્યું: 'નરેન્દ્રભાઈ, ગભરાવાની કશી જરૂર નથી. એ લોકોની હાએ હા કરીશું, તો કદી યે કશું થશે નહિ. માટે જે સાથ આપે, તેને સાથે લઈ આગળ ચાલીશું, તો જ માર્ગ કપાશે. આ રસ્તો એવો નથી, કે પાછળ રહેલાને સાથે આવવું હશે, ત્યારે નહિ અવાય. પણ એમનો સંઘાત કરતા રહીશું, તો આપણો રસ્તો ય નહિ ખૂટે અને એ લોકોને આગળ જવાનું પ્રોત્સાહન પણ નહિ મળે.'

અને વિરોધને ભોગે પણ અણનમ રહેવાનો એમણે

નિશ્ચય કર્યો. ખોટાનો સહેલો દાખલો લોકો ઝટ લેતા હોય, તો સાચાનો કઠણ રસ્તો સ્વાર્થ–પૂરતો ય લોકો લીધા વગર રહે ? આવાં વરસોમાં કોના ઘરમાં પૈસા ભર્યા છે ? એટલે ધીમેધીમે લોકો બારમાં કરવાના વિચારમાંથી ખસતા ગયા. બારમું કર્યે કન્યા મળે છે, એ આ જમાનો ક્યાં છે ?

એટલે જે હોય તે હવે એ દાખલો લેવા મંડ્યા, કે 'આ લોકો પૈસા છે, તોય બારમાં નથી કરતા અને પૈસા બચાવે છે, તો આપણે શું કામ ખરચ કરી મરી જવું!'

કોઈ એને ટેકો આપતું: 'ખરું છે. જુઓને, એથી કયાનો છોકરો કુંવારો રહી ગયો, કે કયા આબરૂદારે એમની કન્યા ન લીધી ?'

અને પ્રવાહ વળે છે, ત્યારે કંઈ બાકી રહે છે ? ધીમે–ધીમે ભળતામાં ભરાવો નહિ પણ સાચામાં ભરાવો થતો ગયો.

છેવટે છોટાભાઈ અને એમના મિત્રો ચાલતા વહાણમાં બેસી ગયા: 'આપણે તો પહેલેથી કહેતા આવ્યા છીએ, કે ખોટા ખરચ બંધ કરો.'

પરંતુ કુરૂઢિને દફનાવવાની તમન્ના સેવતો નરેન્દ્ર એમાંથી એટલું સમજ્યો, કે અમૃતપાન કરતા પહેલાં વિષપાનની પણ તૈયારી રાખવી જ પડે.

૨ : વિરોધી બળો

પ્રેતભોજનની કુરૂઢિ સામે જેહાદ જગાવ્યા પછી નરેન્દ્ર બેસી રહેવા નહોતો ઇચ્છતો. રૂઢિબંધનના લોખંડી અંકોડાને તડાતડ તોડવા માટે મહાસભાવાદી પ્રધાન-મંડળે ઉપાડેલું પ્રૌઢ શિક્ષણનું પગલું પ્રચાર કરવામાં વધુ સફળ થશે, તેમ તેને લાગ્યું.

લોકો ભણેલા હોય તો બીજું તો ઠીક, પણ પોતાનું હિત–અહિત તો સમજે, એમ માની એણે રાત્રીશાળા ચલાવવા શિક્ષકોની મદદ લેવા ધાર્યું.

એ નિશાળમાં ગયો, ત્યારે હેડ માસ્તરે પૂછ્યું: 'કેમ કાર્ડ–બાર્ડ જોઈએ છે?' પોસ્ટનું કામ એ કરતા અને તેમના અતડા સ્વભાવને લીધે પોસ્ટના કામ સિવાય કોઈ તેમની પાસે જતું નહિ, એટલે એમનો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક હતો.

નરેન્દ્રે કહ્યું: 'ના, મારે આપની સાથે થોડી વાત કરવી છે.' બાળકો સાથે આખો દહાડો માથાફૂટ કરતા માસ્તર, થોડીક શું, વધારે વાતથી ય કંટાળે તેમ ન હતા. એમણે કહ્યું: 'બોલો.'

ઊભા રહેલા નરેન્દ્રે કહ્યું : 'એમ ઊભાંઊભાં વાત થાય એમ નથી.'

મુખી સિવાય કદી કોઈને ય આસન ન આપતા માસ્તરે પોતાની આગળ પગ લાંબા કરવા પડેલા ટેબલને બતાવતાં કહ્યું : 'બેસો.'

નિશાળને બીજે ખૂણે બેઠેલા શિક્ષકે પોતાની પાસે પડેલા સ્ટૂલને મોકલવાનું કહ્યું. પણ માસ્તરે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. એ ત્રણે ય વર્ષ એકીસાથે પાસ થઈ સીનિયર થઈ ગયા, ત્યારથી એમને પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન હતું, એટલે એમની સત્તા નીચેની નિશાળ-માં કોઈ એમની સામે છાતી કાઢીને બેસે તે એ કદી યે સાંખતા નહિ.

નરેન્દ્ર ન છૂટકે ઊંચા ટેબલ ઉપર પગ લટકાવીને બેસતાં, માસ્તર સામે જોઈ બોલ્યો: 'તમારી મદદની જરૂર છે.'

નરેન્દ્રના પ્રેતભોજનના સુધારાને જાણતા માસ્તરે કહ્યું : 'તમારા સુધારાવાળા ભેગા અમારું કામ નહિ. અમે તો સરકારી નોકર રહ્યા, એટલે કોઈના ભેગા ન ભળાય.'

નરેન્દ્ર: 'આમાં કોઈના ભેગા ભળવાનું નથી, આ તો પ્રજાનું કામ છે.'

માસ્તર: 'પ્રજા ભેગા ભળીએ, તો સરકારી નોકરી રહે ખરી ?'

નરેન્દ્રને એમની પાસેથી કામ ન લેવાનું હોત, તો એનું ઊછળતું લોહી ક્યારનું ય કહી દેત: 'પ્રજાના માણસો તો અત્યારે પ્રધાનો છે, પછી નોકરી કોણ લઈ લેવાનું છે?' પણ એણે શાંતિ રાખી કહ્યું: 'આ તો સરકારી કામ કહો, તો ય ચાલે.'

સરકારી શબ્દ સાંભળી કંઈક સાંભળવાની માસ્તરે ઇંતેજારી બતાવી: 'કહો ત્યારે.'

નરેન્દ્ર: 'આપણે રાત્રે નિશાળ ચલાવીએ તો....'

નરેન્દ્રનું વાક્ય એમ ને એમ રહ્યું ને માસ્તર બરાડી ઊઠ્યા: 'ના ભાઈ, ના. એ તો હું સમજી ગયો. અભણોને ભણાવવાનું ધતિંગ નીકળ્યું છે. ડેપ્યુટી સાહેબે તમારા એ પ્રૌઢશિક્ષણ માટે પુછાવ્યું હતું, પણ મેં તો ચોખ્ખું જણાવી દીધું, કે અહીં કોઈ તેનો લાભ લે તેવું નથી.'

(થાક ખાઈને એ આગળ બોલ્યા: 'જખ મારી આ માસ્તર થયા તે! જે આવ્યો તે લકરું ખોસતો આવ્યો! પુસ્તકાલયો, તો કહે માસ્તર ચલાવે! દવાખાનું, તો ય માસ્તર! બળિયા કોણે નથી ટંકાવ્યા તેની યાદી, તો ય માસ્તર કરે! કવીનીનની ટીકડીઓ લોકોને કોણ વહેંચે? ઢોરગણત્રી કોણ કરે? ઘર ઉપર નંબર કોણ લખે? વસ્તી-ગણત્રી કોણ કરે? તો કહેશે માસ્તર! ને બાકી હતું તે તમે રાત્રીશાળા લઈ આવ્યા. આટઆટલું કામ કર્યા પછી અમારે તે બૈરાંછોકરાંના રહેવું હશે કે નહિ?')

નરેન્દ્ર જવાબ આપ્યા સિવાય ચાલતો થયો. એ ગયો એટલે માસ્તરે શિક્ષકોને પોતાની પાસે બોલાવી કહેવા માંડ્યું: 'જોયું! આ બે ચોપડી ભણ્યા એટલે સેવા કરવા નીકળ્યા. રાત્રે લોકોને ભણાવો, જાણે એના બાપના નોકર હોય તેમ. ભણો તો ભણો, નહિ તો પડો ખાડામાં. પૈસા મારી ખાવાના હોય, ત્યારે પટેલ-તલાટી-ફોજદાર જાણે. કોક દહાડો બારમું જમતા, તે ય મારાં બેટાંએ બંધ કર્યું. હું કંઈ એના બાપનો દબાયેલો છું? ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું!'

વાત પૂરી થઈ એટલે ટેબલ-ફરતા ઊભા રહેલા શિક્ષકો ચાલ્યા ગયા.

નરેન્દ્રે એ વાત ઉપર બે-પાંચ દહાડા વિચાર કર્યો, એવામાં એણે વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું, કે પ્રૌઢશિક્ષણની તાલીમ માટે 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'માં વર્ગ ખોલવાનો છે. એની એક મુશ્કેલી દૂર થઈ. પણ એકને બદલે બેત્રણ જણ તાલીમ લઈ આવે, તો કામ સંગીન થાય. એણે ચુનીભાઈને વાત કરી: 'ગામમાં જલદી સુધારો કરવાનો એક સરળ ઉપાય છે.'

સુધારાની બાબતમાં સદા ય ઉત્સુક રહેતા ચુનીભાઈએ પૂછ્યું: 'કયો?'

નરેન્દ્ર: 'રાત્રીશાળા ચલાવી લોકોને લખતા-વાંચતા કરીએ, તો એક પંથ ને દો કાજ થાય. આપણા વિચારો ઝટ અમલમાં આવશે.'

ચુનીભાઈએ કહ્યું: 'રાત્રે તો હું નવરો જ છું. હું ય મદદ કરીશ.'

'પણ એમાં એક મુશ્કેલી છે. આપણને ભણાવતાં આવડે નહિ ને અવળી રીતે લઈ બેસીએ, તો લોકોમાં નહિ આવડે એવી બીક પેસી જાય; પણ એનો એક ઉપાય છે. વિદ્યાપીઠમાં એનો વર્ગ નીકળવાનો છે. જો જઈ આવીએ તો?'

ચુનીભાઈ: 'કેટલો વખત?'

નરેન્દ્ર: 'મે માસની પહેલી તારીખથી એક મહિનો.'

ચુનીભાઈએ સંમત થતાં કહ્યું: 'તો તો આવું. હમણાં ખેતીનું કંઈ કામ નથી.'

નરેન્દ્ર અને ચુનીભાઈ પ્રૌઢશિક્ષણની તાલીમ લેવા ગયા, ત્યારે ગામના લોકો જાણે કંઈ ના જોયું હોય, તેવું કંઈક લાવશે તેમ માની બેઠા. બીજી બાજુ ગામમાં પોતાનો સોટો ચલાવતું છોટાભાઈનું મોવડીમંડળ પોતા ઉપર એની શી અસર થશે તે વિચારતું હતું.

વીરાભાઈ: 'છોટાભાઈ! પેલો નરેન્દ્ર કંઈ બીજું ધાંધલ મચાવવાનો છે કે શું?'

ગોકળભાઈ બોલ્યા: 'ખરું છે, છોટાભાઈ! એ એકલો હોત તો ઠીક, પણ તેમાં પેલો ચુનીભાઈ ભળ્યો, એ વધારે ખરાબ. એ તો કોઈની શરમ રાખે તેવો નથી.'

જેસંગભાઈ ભૂતકાળના પ્રસંગનો દાખલો લઈ બોલ્યા: 'અને આ એક વાતમાં ન જોયું? બે વરસમાં તો બારમાં બંધ થઈ ગયાં. મેં હિસાબ ગણ્યો, તો દસ બારમાં ન થયાં, તેમાં આપણા બે હજાર રૂપિયા વ્યાજે ફરતા અટકી પડ્યા. માટે કંઈક એવું કરો, કે મારા બેટા પછી ગામમાં કંઈ માથું જ ન મારે.'

વીરાભાઈએ ફરી પૂછ્યું: 'પણ અમદાવાદ એ શું લેવા ટળ્યા છે?'

પોતાના મંડળના સર્વ સભાસદોની વાત સાંભળ્યા પછી પ્રમુખસ્થાનેથી છોટાભાઈ બોલ્યા: 'હવે તો આપણે આંધળેબહેરું કરી ખાતાં ઉપર અંગૂઠા ચંપાવીએ છીએ તે નહિ ચાલે.'

સર્વથી વધુ ધીરધારનો ધંધો કરતા જેસંગભાઈ ભડક્યા: 'હેં! શું કહો છો?'

છોટાભાઈ વધુ ભડકાવતાં બોલ્યા: 'હેં શું? બધા ભણીને દેખતા થયા, એટલે તમારા પાછલા હિસાબનાં નળિયાં ને તળિયાં તપાસશે.'

પણ થોડા વિચાર પછી એ સર્વ અશક્ય લાગ્યું હોય તેમ જેસંગભાઈએ કહ્યું: 'આટલી મોટી ઉંમરે તે શું એમના બાપનું કપાળ ભણવાના છે? ને એ ભણવા નવરા ય ક્યાં મૂઆ છે?'

છોટાભાઈ : 'તમે તો જોગીપુરાની બહાર નીકળો, ત્યારે ખબર પડે ને? સાબરમતી જેલના કેદીઓને ભણાવવા માંડ્યા, તો પછી આ લોકો ભણશે એમાં શી નવાઈ!'

'શું કહો છો?' ખોટાં પાડી લીધેલાં પોતાનાં ખાતાં રદ થશે કે શું? તેની ચિંતા કરતા જેસંગભાઈ બોલ્યા.

ગોકળભાઈ : 'એટલા બધા સુધરી જશે તો બારમું તો રહ્યું, પણ લગ્નમાંય દેવું કરી ખર્ચ કરવાના નહિ.'

પણ પ્રૌઢશિક્ષણ સફળ થાય, તો એનું પરિણામ શું આવે તે સમજતા છોટાભાઈ બોલ્યા : 'પછી તો તમારી પટલાઈ પણ ક્યાંથી રહેશે?'

'એટલે આજકાલનાં એ છોકરાં કરશે એ થશે એમ?' પોતે નહિ કલ્પેલી સ્થિતિ આવશે, એમ સમજી વીરાભાઈ ખીજ્યા.

છોટાભાઈ : 'હવે તો એ લોકો રાત્રે રોજ ભેગા થવાના, એટલે ધીમે ધીમે એવો પ્રચાર કરશે, કે લોકો એમની આંખે જ જોવાના. મને તો એ ભણશે એની ચિંતા નથી, પણ આપણા મટી એમના થશે અને આપણી સામે ક્યારે થાય એ ય શું કહેવાય?'

જેસંગભાઈ : 'છોટાભાઈ, કંઈક ઉપાય કરો, નહિ તો એ લોક આપણા ધોળામાં ધૂળ નાખશે!'

પોતાને કાવાદાવામાં એક્કો માનતા છોટાભાઈએ કહ્યું :

'એ આવીને શું કરે છે, તે જોયા પછી એમનો ઘાટ ઘડું છું.' નરેન્દ્ર અને ચુનીભાઈ તાલીમ લઈ આવે, તે પહેલાં છોટાભાઈએ તેમની વિરુદ્ધ પ્રચારનાં ચક્રો ગતિમાં મૂક્યાં. ગામમાં વાડીલાલ શેઠ સૌથી મોટા વેપારી હતા. એમની દ્વારા બધા વેપારીઓને કાબૂમાં લઈ, આવતા પાણી સામે પાળ બાંધવાનો તેમણે વિચાર કર્યો.

છોટાભાઈએ શેઠને પોતાનું હથિયાર બનાવતાં કહ્યું : 'શેઠ, હવે થોડા દહાડા દાંડી વાંકીચૂંકી કરી લો.'

શેઠે ચોપડો બંધ કરતાં કહ્યું : 'કેમ એમ બોલ્યા, છોટાભાઈ ?'

છોટાભાઈએ વાત લંબાવી : 'ત્યારે તમે ગામમાં રહો છો કે સીમમાં ?'

શેઠ : 'તમારી જેમ અમને ગામની વાતો ઓછી જ મળે છે?'

છોટાભાઈ : 'નહિ મળતી હોય તો થોડા દહાડા પછી મળશે.'

'ના ના, તોય ?' શેઠે આતુરતા બતાવી.

'હવે તો અભણોને ભણાવવાની રાત્રીશાળા નીકળવાની છે.'

'હા, સાંભળ્યું છે ખરું. જગજીવનનો નરેન્દ્ર અને ચુનીભાઈ કાંઈક ભણવા ગયા છે ખરા.' શેઠે જાણતા હતા તે જણાવ્યું.

છોટાભાઈ: 'લોકો ભણ્યા એટલે આંધળે બહેરું નહિ ચાલે.'

શેઠ: 'તેમાં અમારે શું? અહીં તો માલ આપવો છે ને પૈસા લેવા છે.'

છોટાભાઈ: 'પણ તમારો વેપાર રહેશે ત્યારે ને?'

શેઠ: 'તે એ વેપાર તો નથી કરવાના? ને કરશે તો ય દરેકનું નસીબ ક્યાં જતું રહ્યું છે?'

છોટાભાઈએ શેઠની તળે રેલો આવે તેમ તોપ મારી: 'વેપારે ય લઈ લેશે ને નસીબે ય લઈ લેશે. ભાઈ ભણ્યા, પણ એમને સારુ કંઈ નોકરી તૈયાર કરી મૂકી છે? ગામમાં રહી બીજું એ શું કરશે? લોકોને ભણાવવાનું તો બે–પાંચ મહિના ચાલશે અને તેમાં ઓછો પૈસો મળવાનો છે? એ તો કહે છે, કે બસ મારે ગામમાં રહી સુધારો કરવો છે. ખોટા રિવાજો કાઢી નાખી લોકોને દેવામાંથી છૂટા કરવા છે. વેપારીઓ એમને લૂંટી લે છે એટલે સસ્તા અનાજની દુકાન કાઢી લોકોને ઓછામાં ઓછી કિંમતે માલ આપવો છે અને તેમના અનાજના વેચાણમાં વચ્ચે વેપારી જેવા દલાલો કાઢી નાખી સીધો સારે ભાવે માલ વેચી આપવો છે.'

શેઠ કંઈ ન બોલ્યા, એટલે એમની કચાસ રહી ન જાય તેથી એમણે ઉમેર્યું: 'વેપારમાં ખોટ આવશે તો ય એમને શી પડી છે? મફતનાં ઉછેદીઆં મળ્યાં છે, નહિ

તો જગજીવન આ ધાંધલ કરવા દે?'

ગળે ઊતર્યું હોય તેમ શેઠે કહ્યું: 'કરે તો ના ન કહેવાય.'

આ પછી બંનેએ ધીમે ધીમે વાતો કરી. છોટાભાઈએ શેઠને ચેતવ્યા, કે આવું ધાંધલ ગામમાં પેસે તે પહેલાં બધા વેપારીઓને જણાવી દેવું, દરેક પોતાના ગ્રાહકોને શિખામણ આપવી, કે આજના ઉછાંછળાં છોકરાં ભેગા ભળશો તો કોઈ ઉધાર મીઠું ય નહિ આપે.

બીજી બાજુ જનતામાં વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા છોટાભાઈ-એ મનોરભાઈને કામ સોંપ્યું હતું. પોતે ઉઘાડા ન પડવું ને ધાર્યું કરવું, એ પ્રચાર જેવો તેવો નથી.

ફળિયામાં સાંજે બધા થાક્યાપાક્યા હુક્કો પીતાં તડાકા મારતા હોય ત્યારે મનોરભાઈ એમને સોંપેલું કાર્ય હાથમાં લેતા: 'જાણ્યું કે મરઘાભાઈ, પેલો જગજીવનનો નરેન્દ્ર અમદાવાદ કેમ ગયો છે?'

મરઘાભાઈ: 'કહે છે તો ખરા, કે આવીને અભણ હશે તેમને રાતે ભણાવવાનો છે.'

બેકારભાઈ: 'ના ભણ્યા તે પસ્તાઈએ છીએ. આટલી ઉમરે થોડું ઘણું આવડે તો સારું ખરું.'

અવળી દિશાએ પ્રચાર થતો જોઈ મનોરભાઈ તડૂક્યા: 'શું તમે ય બેકારભાઈ, સાચું માનો છો?'

'ત્યારે?'

'એ તો બધું પોલંપોલ! ધતિંગ છે ધતિંગ!'

'શું કહો છો?' કંઈક નવું સાંભળી બકોરભાઈએ પૂછ્યું.

મનોરભાઈ: 'ખોટું કહું છું? દરેક સ્વાર્થી છે.'

બકોરભાઈ: 'લોકોને ભણાવવામાં એને શો ફાયદો?'

મનોરભાઈ: 'ધૂળ ભણાવવાનો છે? એ તો બધું છેતરવાનું!'

બકોરભાઈ: 'એમાં છેતરવાનું ક્યાં છે?'

મનોરભાઈ: 'એ જ ખુબી છે ને! અત્યારે ગાંધીના પ્રધાનો છે એ તો તમે જાણો છો ને?'

'એ તો છેસ્તો.'

'એમણે આ ભણાવવાનું કાઢ્યું છે. રાત્રે દિવાબત્તીનું ખર્ચ થાય તે સરકાર આપશે.....'

મરઘાભાઈ: 'એ તો બહુ સારું.'

મનોરભાઈ અકળાઈને બોલ્યા: 'સારું તો છેસ્તો! પણ આપણા લોકો સારા હોય ત્યારે ને? ગઈ સ્વરાજની ચળવળમાં ગાંધીને બહાને લોકો ન્યાલ ન થઈ ગયા?'

'ઘણા ય.' સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ જાણ્યા વગર બકોરભાઈએ કહ્યું.

પોતાના પાટા ઉપર ગાડી આવી જાણી મનોરભાઈ બોલ્યા: 'તેવું જ આ. અત્યારે ભણેલા અહીં તહીં ટિચાય છે. એમને કોઈ નોકરી નથી આપતું એ તો આપણે જાણીએ છીએ. આ નરેન્દ્રે પેલું 'ગ્રેજ્યુવેટ' કહે છે ને? તેની

પરીક્ષા આપી છે. પાસ થયો કે નહિ તે જણાયું નથી. પણ કોઈ સાલ નપાસ નથી થયો, એટલે પાસ તો થશે. હવે નોકરીમાં પેસી જવા ફરે છે.'

મરઘાભાઈએ શંકા બતાવી: 'પણ આમ કરવાથી કોણ નોકરી આપવાનું છે?'

મનોરભાઈએ સમજણ પાડી: 'આપણે એ ભણેલાના કાવાદાવા ઓછા સમજીએ છીએ? હું ય ક્યાંથી જાણું? પરમ દહાડે વાડીલાલ શેઠના દાવામાં સાક્ષી પૂરવા ગયો હતો, તે સ્ટેશન માસ્તર શેઠ જોડે વાત કરતા હતા, એ સાંભળ્યું. માસ્તરે ય અંગ્રેજી ભણેલા એટલે એ તો એકબીજાને વાત કરે ને? નરેન્દ્રે અમદાવાદ જતાં એમને કહ્યું. હતું કે: 'આ તો બધું પોલંપોલ છે. ગાંધીવાળા પ્રધાનો છે એટલે ખાદી પહેરી, આવું રાત્રે ભણાવવા જેવું બે-પાંચ મહિના કર્યું અને પ્રધાનો તો હમણાં ગામડાંમાં ફરે છે, એટલે એકાદ વખત ગામમાં બોલાવી લાવી ઉપરઉપરથી ભભકો બતાવ્યો, એટલે બેડો પાર! એક સર્ટિફીકેટ લખી આપે એટલે એ નોકરી!'

ભેદી બાતમીથી ફીદા થઈ ગયા હોય તેમ મરઘાભાઈ બોલ્યા: 'ખરું તમે ખોળી લાવ્યા, મનોરભાઈ!'

મનોરભાઈ: 'અને મારા બેટાએ ગામમાં કેવી વાત ઉડાડી છે! જાણે લોકોને ભણાવી એમનું ભલું ન કરી નાખવાના હોય!'

પોતાની એક આંખ ફોડવાથી પાડોશીની બે આંખ ફૂટતી હોય, તો વગર સ્વાર્થે કાણો થવા તૈયાર રહેનારની માફક બકોરભાઈ બોલી ઊઠ્યા: 'આપણે લીધે એને મફતની નોકરી મળવાની હોય તો ચેતતા રહેવું.'

આ પ્રમાણે ખાસ પ્રૌઢશિક્ષણની વિરુદ્ધનું નહિ, પણ લોકો એમના ભેગા ન ભળે તે માટે તેની વિરુદ્ધનું વાતાવરણ તૈયાર કરી રાખ્યું; તોપણ નરેન્દ્રે અને ચુનીભાઈએ રાત્રી-શાળા ચાલુ કરી, ત્યારે વિરોધનાં વાદળ ધીમે ધીમે વિખેરાઈ જઈ સફળતાનો ચંદ્ર એની ચઢતી કળાએ પ્રકાશવા લાગ્યો. બીજાં ગામોમાં સ્ત્રીઓના વર્ગ ચાલે છે, તેમ અહીં શરૂ કરશે તો તેમને વરઘોડે ચઢાવાશે, એમ માની–બેઠેલા છોટા-ભાઈ એમાં ય સફળ ન થયા. સ્ત્રીવર્ગ ન નીકળ્યો.

એક વખત ફોજદાર સાહેબ ફેરણી ઉપર આવ્યા, ત્યારે છોટાભાઈએ કહ્યું: 'સાહેબ, હવે તો આ ગામમાં તમારા ગજ નહિ વાગે.'

ન સમજતાં ફોજદારે પૂછ્યું: 'શી બાબત?'

છોટાભાઈ: 'હવે અહીં તો થોડા દહાડામાં સ્વરાજ્ય આવવાનું.'

મહાસભાવાદી પ્રધાન મંડળ આવ્યું ત્યારથી પોલિસ-ખાતાનો સોટો નરમ પડ્યો હતો, એટલે ફોજદારે કહ્યું: 'હજુ અહીં તો સારું છે. કે આવીએ છીએ ત્યારે લાડુ ય મળે છે. બીજાં ગામોમાં તો ગાંઠનું ખાઈએ ત્યારે. આ

ગાંધીના પ્રધાનો થયા, એમણે તો અમારી પાસે થોડીઘણી સત્તા હતી તે ય લઈ લીધી. એ તો કહે છે, કે: 'પોલીસ તો લોકોની સેવા કરવા માટે છે; આપણે તો પ્રજાના સેવકો છીએ.' પછી શું રહ્યું? ગયે મહિને પેલા કાળુમિયાંએ કંઈ દશ રૂપિયા લાંચ ખાધી હશે, તેને ડીગ્રેડ કરી નાયબ ફોજદારમાં ઉતારી મૂકયો.'

છોટાભાઈ: 'હવે તો અહીં પણ એવું થવાનું છે. નરેન્દ્ર કરીને એક ભણેલો પાકયો છે, તે બસ આખા ગામને સુધારી દેવાનો છે, બે–ત્રણ મહિનાથી લોકોને ભણાવવાનો ધંધો લઈ બેઠો છે.'

વાત સાંભળી ફોજદારે કહ્યું: 'એમાં તે શી નવાઈ કરી? આ પ્રવૃત્તિ તો ગામડે ગામડે ચાલે છે.'

છોટાભાઈએ તે સામેનો વાંધો રજુ કર્યો: 'બીજાં ગામે તો થવાનું હશે તે થશે, પણ અહીં તો એ બહાને લોકોને ભેગા કરી એ ઉશ્કેરી મૂકવાનો.'

મહિનેદહાડે એકાદવાર એકાદ કલાક ગામમાં આવી જતા ફોજદાર એમની ઊંડી વાત ન સમજ્યા, એટલે પૂછ્યું: 'એ તમારી સામે શું ઉશ્કેરી મૂકવાનો છે?'

છોટાભાઈ: 'ફોજદાર સાહેબ, હજુ તો તમે ગામની બાબત જાણતા નથી. એકવાર તો એણે બારમાં બંધ કરવાનું તૂત ઊભું કરી નાતમાં ભાગલા પડાવ્યા. વળી હવે એણે ભણાવવાનું ધાંધલ મચાવ્યું છે. કોને ખબર કે

કાલ ઊઠીને એ લોકોને એવું નહિ શિખવાડે, કે લોકોને લીધેલા રૂપિયા આપશો નહિ? તમારા જેવા અમલદારો સામે ય ખોટું ખોટું નહિ ભરાવે તેની શી ખાત્રી?'

આટલું જણાવ્યા છતાં ફોજદાર સાહેબ ન બોલ્યા; એટલે એમણે પોતાનો જે મૂળ ઉદ્દેશ હતો તે કહ્યો: 'સરકાર વિરુદ્ધ લોકોમાં પ્રચાર કરે છે, એવો આરોપ મૂકીને આ બધું ધાંધલ દબાવી દેવાય એવું કંઈ કરો ને.'

જૂનો–નવો જમાનો જોયેલા ફોજદાર બોલ્યા: 'મુખી, એ પહેલાંનું ફોજદારી ખાતું ભૂલી જાઓ. તે વખતે તો ગમે તેવો શાહુકાર હોય તો ય ચોરામાં બોલાવી બે ગાળો ભાંડી હોય, તોપણ કોઈ પૂછનાર નહિ.; અને અત્યારે તો મેં ના કહ્યું? મૂળ ધણી જ ઊઠીને એવું કહે, કે અમે તમારા સેવક છીએ, પછી અમારું શું ચાલે? તેમાં ય રાત્રીશાળાની યોજના તો સરકારે હાથ ધરી છે, એટલે એમાં વાંકુંચૂંકું કરવા જઈએ તો નોકરી જ ખોઈ બેસીએ. માટે પહેલાંની વાત તો ભૂલી જ જાઓ.'

૩ : સમાજના અંકુશ

નરેન્દ્રે પૂછ્યું : 'ચુનીભાઈ! શંભુકાકાએ ચંચળનો વિવાહ કર્યો, તેની વાતો થાય છે તે ખરી?'

ચુનીભાઈ: 'રૂપિયા લેવાના, એ ને?'

નરેન્દ્ર : 'દોઢ હજારની વાતો થાય છે.'

'હોય તો નવાઈ નહિ.' ચુનીભાઈએ ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો. સહજ અન્યાયમાં ગરમ થઈ જતા ચુનીભાઈને આમ સાધારણ જવાબ આપતો જોઈને નરેન્દ્રને નવાઈ લાગી.

એણે પૂછ્યું: 'તને આ વિષય કેમ સ્વાભાવિક લાગે છે?'

ચુનીભાઈ: 'હું તો ગામમાં રહું છું, એટલે આવું જોઈજોઈને રીઢો થઈ ગયો છું.'

નરેન્દ્ર: 'પોતાના લોહીની દીકરીને વેચવાની પ્રથા ઉપર તારું લોહી ઊકળી નથી ઊઠતું?'

ચુનીભાઈ: 'જ્યાં ઉપાય આપણા હાથમાં નથી, ત્યાં એથી શું વળે?'

'લોકોને સમજાવીએ તો?'

'એમાં સમજણ ઝાઝી કામ આવે તેમ નથી.'

'કારણ ?'

'જાણીબૂજીને કૂવામાં પડવા જનાર રોક્યો રહે ખરો?'

'પણ જાણીબૂજીને કૂવામાં પડવાનું કારણ?'

'અહીં જ ગામડાંના અભ્યાસની જરૂર છે.' ચુનીભાઈએ કહ્યું. 'કન્યાવિક્રય ખરાબ છે, એમ લોકો સમજતા નથી, એવું માની એનો ઉપાય કરનાર હમેશાં નિષ્ફળ જવાનો. આપઘાત કરવા કોઈ રાજી હોતું નથી; છતાં માણસ જિંદગીથી કંટાળે છે, એટલે તેમ કરે છે. ઘણા જ્ઞાની માણસો આપઘાત નથી કરતા? એમને સમજાવવાની જરૂર હોય છે? પણ એનું કારણ શોધી દૂર કરાય, તો એ જરૂર અટકે. કન્યાવિક્રયનું પણ એવું જ.'

નરેન્દ્ર: 'તો આપણે કારણ શોધી કાઢીએ.'

ચુનીભાઈ: 'કારણ તો શોધેલાં જ છે, પણ એમને દૂર કરવાં કઠણ છે.'

નરેન્દ્ર: 'સહેલાં તો સૌ કોઈ કરી શકે; પણ કઠણ કાર્યોમાં જ મનુષ્યના પુરુષાર્થની કિંમત છે.'

ચુનીભાઈએ કહ્યું: 'એક તો, લગ્નમાં પૈસા ન હોય, તોપણ ખોટો ખર્ચ કરવાની કુરૂઢિ....'

એને આગળ બોલતાં અટકાવી નરેન્દ્રે કહ્યું: 'બારમાં બંધ કર્યાં, તેમ એવો ખોટો ખર્ચ કાઢી નાખો.'

એ દલીલ સ્વીકારતાં ચુનીભાઈએ કહ્યું: 'એટલું જ

જો હોત, તો સુધારો કરવો સહેલો હતો; પણ કન્યા-વિક્રયની પાછળ બીજાં કારણો છે. સોમાંથી નવાણું ટકા ખેડૂતો દેવાદાર છે. આમાંથી ઊગરવાનો એકે ય આરો નથી જણાતો, ત્યારે છેવટે પોતાના લોહીનો પૈસો ઉપજાવવા ઘણાખરા લલચાય છે. આ સ્થિતિ ન હોય, છતાં ય પૈસા લેનાર એક વર્ગ છે, જેનાથી કન્યા લાવવામાં તથા આપવામાં બેવડો ખર્ચ નથી વેઠી શકાતો.'

નરેન્દ્રે વિચાર કરી કહ્યું: 'એક સિવાય બીજાં કારણો દૂર કરવાં સહેલાં છે. દેવા માટે જે કન્યાવિક્રય કરે, એ જરા મુશ્કેલ છે. એમાં ય ખરું કારણ તો દેવું નથી, પણ કુરૂઢિની પગદંડી ઉપરથી જે ધોરી માર્ગ પડી ગયો છે, તે પૂરવો એ જ મુખ્ય સવાલ છે. નહિ તો જ્યાં આ રૂઢિ નથી, તેમને દેવું નહિ હોય? તેમાં ય દેવાનો ઘણોખરો પ્રશ્ન તો 'કરજનિવારણ' કાયદાથી નહિ જેવો થઈ જશે; એટલે એ મુશ્કેલી ય નહિ રહે.'

ચુનીભાઈ: 'એમ તો જગતમાં કશું ય અશક્ય નથી.'

'પ્રયત્ન વિના ત્યારે કંઈ બને છે?' નરેન્દ્રે કહ્યું. અને પોતે વિચારેલી યોજના રજૂ કરી: 'એક તો, લગ્નમાંના જમણવાર વગેરેનું ખોટું ખર્ચ કાઢી નાખવું.'

ચુનીભાઈ: 'પણ એ તો પૈસાદાર પહેલ કરે ત્યારે; અને એ તો માને જ શાના? ઊલટા વિરોધ ન કરે તો જ સારું!'

નરેન્દ્ર: 'પૈસા આપીને પરણવા કરતાં મફત કન્યા મળે તો હું ધારું છું, કે જાન ન લાવવાનું સ્વીકારાવતાં બહુ વાંધો ન પડે.'

ચુનીભાઈ: 'દેવું કરવાને ભોગે ય જાનનો મોહ લોકો છોડે એવા નથી; છતાં કંઈક થાય તો ખરું.'

નરેન્દ્ર: 'કન્યાવિક્રય કરે તેવા લગ્નમાં ભાગ ન લેવો, તેવો પ્રચાર કરવો.'

'પણ છોકરાને પરણાવવો હોય અને કન્યા મફત ન મળે ત્યારે?' ચુનીભાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો.

કવિતાની લીટી બોલી જાય તેમ નરેન્દ્રે કહ્યું: 'ત્યાં સુધી ન પરણવું એમ નક્કી કરે.'

ચુનીભાઈ હસતાંહસતાં બોલ્યા: 'એમ તો ગાંધીજીએ કહ્યું છે, કે સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી યુવક અને યુવતી લગ્ન ન કરવાનું નક્કી કરે; પણ એટલા આદર્શે પહોંચવું કેટલું કઠણ છે?'

બધી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરતાં નરેન્દ્રે કહ્યું: 'એ બધું મુશ્કેલ છે, પણ રોગ મહાન હોય ત્યારે 'નહિ મટે' એમ જ માની બેસી રહેવું?'

ચુનીભાઈ: 'એમ તો હું ક્યારે કહું છું? પણ સંપૂર્ણ સફળતા........'

એને અટકાવી નરેન્દ્રે કહ્યું: 'અપૂર્ણતામાંથી જ

સંપૂર્ણતા સંભવે. શુદ્ધ દાનતથી કરેલું કાર્ય કદી યે અફળ જતું નથી.'

આ ચર્ચા બંને મિત્રોએ નરેન્દ્રના પિતા જગજીવન આગળ મૂકી. જગજીવને કહ્યું: 'પણ નાતમાં મોટો ઝગડો ઊભો થશે.'

નરેન્દ્ર: 'મુશ્કેલી વિષે તો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યો છે અને એ બીકે બેસી રહીએ, તો કદી યે કશું થાય એમ નથી!'

ચુનીભાઈ: 'વિરોધ ગમે ત્યારે ય વેઠવાનો તો છે જ ને?'

જગજીવને સલાહ આપી: 'પ્રચારથી વાતાવરણ તૈયાર કર્યું હોય, તો વિરોધ ઓછો થાય ને થોડા વખતમાં દબાઈ પણ જાય.'

નરેન્દ્રને વાત ગમી હોય, તેમ તેણે પૂછ્યું: 'કેવી રીતે પ્રચાર થઈ શકે?'

જગજીવને કહ્યું: 'આ તો શહેર નથી, કે ભાષણો કામમાં આવે. ગામડાંના લોકોને તો કોઈ કહેશે, કે એક જાળામાં સો સાપ હતા, તો ય માનશે. કોઈ બીજો કહેશે, કે એવું તો હોય જ નહિ, ત્યારે ય હા પાડવાના. અહીં તો ગમે તેવું સારું કામ હશે, પણ ચાલતી આવેલી રૂઢિની વિરુદ્ધ જઈ કરવાનું હશે, તો કોઈ પહેલ કરવા તૈયાર નહિ થાય; માટે પ્રચાર સારુ કહેવા કરતાં કરી બતાવી દાખલો બેસાડવો, એ સારામાં સારી રીત છે.'

ચુનીભાઈ : 'પણ આમાં દાખલો ક્યાં બેસે એવો છે? કન્યાવિક્રય ન કરનારા ગામમાં નથી, એમ તો ઓછું છે?'

જગજીવન : 'એવા લોકોને સહકાર આપવો બંધ કરવો. એવા લગ્નમાં લોકો ભાગ ન લે, એવો તમે રાત્રીશાળામાં પ્રચાર કરી શકો. લગ્નમાં થતા ખર્ચ બંધ કરવા—વગર પૈસે લગ્ન થઈ શકે, એ લોકોને કરી બતાવવું. કોઈ કન્યા-વિક્રય કરવા તૈયાર થાય તો એને સમજાવો.'

ચુનીભાઈ : 'દેવું વાળવા જ પૈસા લેવા તૈયાર થાય, તેને શી રીતે સમજાવવો?'

જગજીવન : 'ન સમજે તો એવા લગ્નમાં ભાગ ન લઈ શકાય; પણ એવો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં થોડાં સાદાં લગ્ન થઈ ગયાં હોય, તો મુશ્કેલી ઓછી થઈ જાય.'

ચુનીભાઈ: 'એવું સાદું લગ્ન કરવું હોય તો મોહનભાઈની બેનનો વિવાહ થયેલો છે. એને કહીએ એટલે દાખલો.'

જગજીવન : 'પણ એ હા પાડે ત્યારે ને?'

એનો અનુભવ કરી ચૂકેલા નરેન્દ્રે કહ્યું : 'મોહનભાઈ, એ તો જબ્બર માણસ છે! એને કહ્યું હોય, તો બે માણસ જ બોલાવી લગ્ન કરે.'

જગજીવન : 'એવું કરી બતાવો, ત્યારે તો કંઈક બને.'

આ પ્રમાણે કન્યાવિક્રયની કુરૂઢિ સામે આંદોલન શરૂ કરવાનું નરેન્દ્રે અને ચુનીભાઇએ નક્કી કર્યું. જેને સમાજનાં રૂઢિબંધન તોડવાં જ છે, એને મુશ્કેલી કેવી રીતે ડરાવી શકે?

આ બાજુ નરેન્દ્રનું મંડળ જે વિચારો કરતું, તેના સર્વ સમાચાર વહેલામાં વહેલી તકે છોટાભાઈના મંડળને તો નહિ, પણ છોટાભાઈને તો મળી જ જતા. ત્યારબાદ વિરોધી બળો તરીકે શું કરવું તેની ચર્ચા તેમના મંડળમાં થતી.

આજે એ ચર્ચા શરૂ કરતાં છોટાભાઇએ કહ્યું: 'વીરાભાઈ, શંભુના રૂપિયા આ સાલ મળી રહ્યા!'

'કેમ? એ તો આના–પાઈ સાથે પત્યા જાણો ને!' વીરાભાઈનું લહેણું એની પાસે હતું.

'આ સાલ ખાધા જેટલું તો પરાણે પાક્યું છે, ને આભમાંથી પડવાના છે?' છોટાભાઈ એમની પાસે વાત કઢાવવા ફરતા હતા.

વીરાભાઇએ કહ્યું: 'પરમ દહાડે તો આપણે વાત કરી હતી. ચંચળનો વિવાહ પંદરસોમાં કર્યો છે.'

છોટાભાઈ: 'એટલે તો પૂછું છું.'

જાણીને પૂછે છે માની વીરાભાઇને, લહેણદારને જે શંકા આવે છે, તે શંકા આવી: 'શું કોઈ બીજો માગનારો જાગ્યો?'

છોટાભાઈ: 'બીજો તો કોઈ જાગ્યો નથી અને જાગ્યો હોત, તો ય તમારી પેઠે નાહી નાખત.'

વીરાભાઇએ બીજી શંકા બતાવી: 'વિવાહ ભાગ્યો?'

હવે લાંબું ન કરતાં છોટાભાઇએ કહ્યું: 'વિવાહે ય ભાગ્યો નથી ને કશું ય નથી થયું; પણ હું નહોતો કહેતો, કે

રાત્રે ભેગા કરીને એ લોકો કંઈ કર્યા વિના નહિ રહે.'

આ વખતે દરેકને સરખો સ્વાર્થ જાગ્યો, એટલે જેસંગભાઈ બોલી ઊઠ્યા: 'કંઈક કરવાના છે કે શું?'

છોટાભાઈ: 'ગઈ રાતે નક્કી થઈ ગયું.'

'શું?' પોતાના રૂપિયા કેમ નહિ પતે એમ જાણતાં, આતુર થઈ રહેલા વીરાભાઈએ પૂછ્યું.

છોટાભાઈ મૂળ વિષય ઉપર આવ્યા: 'શંભુ કન્યા-વિક્રય કરવાનો છે; એટલે રાત્રે એમણે નક્કી કર્યું, કે કન્યાવિક્રય કોઈને કરવા દેવો નહિ....'

શંભુભાઈ પાસે બીજી મિલકતમાંથી પોતાના રૂપિયા પૂરા પતે એમ નથી, એમ જાણતાં વીરાભાઈ ખિજાઈ ગયા. એમણે વાત પૂરી સાંભળ્યા વગર કહ્યું: 'એમ હોય તો એમના બાપને પૈસા આપી દે. કંઈ માગનારા મૂકી દેશે?'

વધુ ખીજવતાં છોટાભાઈ બોલ્યા: 'મોં ફાડીને બેસી રહેજો, એટલે એ આપી દેશે.'

કન્યાવિક્રય બંધ થાય, તો એના ઉપર આધાર રાખેલાં બે–ત્રણ લહેણાં પતવવાં મુશ્કેલ પડે, એમ સમજી જેસંગ-ભાઇએ પૂછ્યું: 'એમ એમના કહેવાથી બંધ થઈ જશે?'

છોટાભાઈ: 'કેમ નહિ થાય? કોઇએ એવા લગ્નમાં જવું નહિ, એમ કરશે એટલે એકલો રહીને તો નહિ પરણાવે ને?'

ક્યારના ય વિચાર કરતા ગોકળભાઈ અશક્ય લાગતાં બોલ્યા: 'એ બનવાનું જ નથી. ગામમાં કન્યાવિક્રય ન કરનારાં આપણા જેવાં પંદર કે વીસ ઘર નીકળે; અને આપણે ઓછા જ એમનું માની એવા લગ્નમાં ગયા વિના રહેવાના છીએ!'

જેસંગભાઇને આ વાત ગળે ઊતરી હોય તેમ એમણે કહ્યું: 'ખરું છે; બારમાંમાં તો ખરચ ન કરવું પડે એટલે બધા માની ગયા, પણ આ ખોટના ધંધામાં કોણ ઊભું રહે એવું છે?'

છોટાભાઈએ ભડકાવવા ધરનું ઉમેર્યું: 'તમે હજુ સમજતા નથી. ગાંધીવાળા મુસલમાનના જેવી વરણના છે. અહીં એક હોય, પણ બીજા ગામના આવીને આખું ગામ ભરી કાઢે. મારામારી કરતા હોય તો ય પહોંચાય, પણ એ તો એનાં બારણાં આગળ જઈને સૂઈ જાય; એટલે એમના ઉપર પગ મૂકી પરણનારો પરણવા આવે? એને તો પૈસા હશે, તો આ નહિ ને બીજું ગામ.'

હવે તો જાણે નક્કી જ શંભુની પાસેના રૂપિયા ગયા, એમ લાગતાં વીરાભાઈ વધુ ખિજાયા: 'એ ગાંધી ય મરતો નથી.' અને જો આ ગાંધી ના હોત, તો આ બધું તોફાન થવાનું જ નહોતું, એમ માની એમણે ઉમેર્યું: 'સરકારે ય અમથી જેલમાં પૂરે છે ને છોડી મૂકે છે. ફાંસીએ ચઢાવી દે, તો નિકાલ આવી જાય!' કીડી માર્યામાં પાપ માનતો

અહિંસક હિંદુ, પૈસા આગળ લોહી ચૂસતાં કદી થાક્યો છે?

જેસંગભાઈને અત્યારે નહિ તો મોડું નુકસાન થાય તેમ હતું, એટલે તેમણે કહ્યું: 'છોટાભાઈ, આનો કંઈક રસ્તો કરવો પડશે. બારમાં બંધ કર્યાં તો મૂઆં! જાણે એટલી ઓછી ધીરધાર થશે; પણ આ લફરું પેઠું, તો આના–પાઈ સાથે ચૂકતે થતું લહેણું ચૂંથાચૂંથ થઈ જશે.'

અકળાઈ ગયેલા વીરાભાઈ બોલી ઊઠ્યા: 'એ એમ પાંસરાં ના થતાં હોય, તો રસ્તે જતાંઆવતાં અપાવોને મેથીપાક!'

જાત ઉપર ગયા જાણી છોટાભાઈએ કહ્યું: 'વીરાભાઈ, અમથા તમે ખિજાઈ જાઓ છો, હવે તો એવા ઘાટ ઘડીએ, કે પછી કંઈ કરવાની બો જ ભૂલી જાય.'

એમની આંખે દેખતા ત્રણે ય, ભૂલા પડેલાને રસ્તો જડતાં રાજી થાય તેમ, ખૂશ થયા. ગોકળભાઈ બોલ્યા: 'તમે તો ગાંધીવાળાની વાત કરી, એટલે મેં જાણ્યું કે રસ્તો નહિ હોય.'

છોટાભાઈ: 'એક–બે કામ એમનાં ધાર્યાં થયાં, એટલે એમના મનમાં, કે આપણે જે ધારીએ તે કરીએ; પણ આ ધતિંગમાં તો ઉપરઉપરથી બધાં પાસે હા કહેવરાવીને પછી નાતમાં એવું કરીએ, કે એમના ભણી રહે, તે નાત-બહાર જેવા બની જાય.'

વીરાભાઈ: 'પછી બારમાં જેવું ન થાય.'

છોટાભાઈ: 'બારમાંમાં અને આમાં તો આભજમીનનો ફેર છે. પેલી તો લાભની વાત હતી અને આ તો ગેર-લાભની છે. આ વખતે તો દેડકાંની પાંચશેરી ભેગી થાય જ નહિ ને!'

સર્વ સત્તા પ્રમુખને આપતાં જેસંગભાઈએ કહ્યું: 'એ તો છોટાભાઈ એમની મેળે ઘાટ ઘડશે.'

આ પ્રમાણે સર્વસત્તાધિકારી તરીકે છોટાભાઈએ વિરોધી બળોને ગતિમાં મૂકવા પોતાને મેડે ખાનગીમાં સભા ભરી. આમાં તેમનાથી દબાય તેવા સભાસદો આગળ તે બોલતા સંભળાયા: 'આમાં અમારું કંઈ જવાનું નથી; તમે ને તમે ગોદા ખાશો. બારમાં બંધ કર્યાં, તેમાં હું કાંઈ ના બોલ્યો. એ તો સારું થયું, કે આવાં વરસોમાં ખરચ કરવું મટ્યું; પણ....પણ આમાં તો તમારાં છોકરાં રવડી જશે.'

ઘણુંખરું તો ચાલતા લગી છોટાભાઈ સામે કોઈ બોલતું નહિ. છોટાભાઇએ સમજાવવા માંડ્યું: 'કન્યાવિક્રય ખરાબ છે, એમ તો નાનું છોકરુંય કહે. આપણે સમજીએ છીએ, કે સાચું બોલવું જોઈએ; પણ સાચું બોલીએ તો વ્યવહાર ચાલે ખરો ? સંસારમાં બેઠા છીએ, એટલે સાચનો દાંડો ઝાલ્યે કદી યે ન ચાલે. ધારો કે આ શંભુએ

જ એમ ને એમ કન્યા પરણાવી, તો એના દેવાનું શું? એના દીકરાને કોઈ મફત કન્યા આપવાનો છે? આપણે સુધરી ગયા, પણ આપણને આપનારા બીજા ગામના ઓછા સુધરી ગયા છે?')

જેસંગભાઈએ ટાપસી પૂરી: 'એ તો સુધારો કરનારાને મફત કન્યા મળે છે, એટલે મોટીમોટી વાતો કરે છે. હમણાં એમને કાઢવાના હોય તો ખબર પડે.'

પણ સાંભળનાર કોઈ એમ પૂછે એવો ન હતો, કે 'એમને મફત કેમ મળે છે?'

છોટાભાઈ: 'આપણે તો એટલું સમજીએ, કે એમનું કહ્યું કરવા જશો, તો નહિ રહો ઘરના કે નહિ રહો ઘાટના. આવાં વરસોમાં કોઈ પૈસા ધીરતો હશે, તેય ક્યાંથી ધીરશે, કે તમે દેવું કરી દીકરો પરણાવશો? દીકરીને ખર્ચ કરીને પરણાવી, પણ દીકરો કુંવારો રહેશે, એટલે તમારો શો દહાડો વળ્યો? આપણે વ્યવહારમાં બેઠા એટલે ભાઇએ ભાઈને ત્યાં ગયા વિના છૂટકો છે? તું કન્યાવિક્રય કરે છે, એમ કહી એને ત્યાં ન જઈએ, તો પછી વ્યવહાર ચાલેય ખરો? એની એવી સ્થિતિ હોય તો કરેય ખરો. કરશે એ ભોગવશે, એમાં આપણે શા સારુ ન જવું?'

(છોટાભાઇએ મસલત કરી, આ કન્યાવિક્રયના આંદોલનથી પેલા લોક વગર મૂક્યે નાતબહાર થઈ જાય, તેવી

યુક્તિ તૈયાર કરી. આ શક્તિ સન્માર્ગે વળે તો? પણ અત્યારે તો એ કુરૂઢિને સમુદ્રમાં ડુબાવવા જતા સમાજ-સેવકોનાં વહાણ નીચે વર્ષોજૂના, પીઢ, મજબૂત અને તોતિંગ ખડકો થઈને પડ્યા છે. એ સામે બેદરકાર રહે કે આંખ મીંચ્યે સુધારાનું વહાણ ક્યારે અથડાઇને ચૂરા થઈ જાય, તે કહેવાય નહિ. આ સમાજના ખડકોના ભય-માંથી બચવા પ્રથમ દીવાદાંડી બન્યા બાદ, એ અગાધ ઊંડા અને ભયંકર સમુદ્રમાં ગૂંચવણભર્યે માર્ગે પણ પોતાનું વહાણ સહીસલામત લઈ જવાશે. સમાજના એ ખડકોને જોવા, જાણવા અને જડમૂળથી તોડવા, એ આજના યુવકોનો યુગધર્મ છે. 7

૪ : આવું થાય તો !

આજે ગામમાં જ્યાં ને ત્યાં એક જ વાત થતી હતી:

'બધું ય તો ધૂળ નાખી, પણ ગુજરડાં–ગોરમટી તો લાવવી પડે ને ?'

'થાંભલી જ શુકનમાં ન નાખી, ત્યાં કહેવાનું શું ?'

'જાન આવવાની હોય, ત્યારે કેટલી ધમાલ હોય ? તેને બદલે ઢોલ સરખું ય વાગ્યું છે ?'

'માંડવો બાંધવો પડે, ગોદડાં, પાટલા ઉધરાવવાં પડે; વાળંદને તો આજ પગ વાળવાનો ય શાનો હોય ?'

'અને આમ લોકો લગ્ન કરે, ત્યારે નાત–જાત ક્યાં રહી ? વ્યવહાર–વટ ક્યાં રહ્યો ?'

'પણ આને લગ્ન જ શાનું કહેવાય ? આના કરતાં તો નાતરું કરવાનું હોય, ત્યારે ય વધારે ધમાલ હોય.'

'વસવાયાં, ઘરાકને ઘેર લગ્ન હોય, ત્યારે આનંદમાં હોય. ઢેડ–ભંગી તો આવે પ્રસંગે મે'માન તેડાવે.'

'ભાઈનાં જ છોકરાં ગળ્યું મોં નથી કરવાનાં, ત્યાં બીજાની શી વાત ?'

આજે સુશીલાનું લગ્ન છે; પરંતુ ગામનો ઘરડામાં ઘરડો ગોર કહે છે, કે મેં તો મારા આખા જન્મારામાં

ય આવું લગ્ન નહોતું જોયું; અને કોક-કોક વાર મોટરને જોવા પામતાં ગામડાંનાં છોકરાં જેમ મોટરનું ભૂંગળું વાગતાં દોડાદોડ ને શોરબકોર કરી મૂકે છે, તેમ આજે આખું ગામ કદી યે ન જોયેલું એવું સાદું લગ્ન થવાને સમયે ચાકે ચઢ્યું હતું. શહેરના લોકો તો વાત જાણે તો ય હસી કાઢે. 'આમાં તે શી નવાઈ હતી! મોટા દિવાન જેવા ય વગર ખર્ચે લગ્ન કરે છે, તો આ તે શી મોટી વાત!' એમ તો શહેરમાં સદા ય ભૂંગળાં વગાડતી મોટર સાંભળી છોકરાં કયાં દોડે છે? એટલે આવા પ્રસંગો હજુ ગામડાંમાં નવાઈના ને ચર્ચાના જ વિષય રહ્યા છે.

મોહનભાઈની માએ પોતાની બે દીકરીઓ ધામધૂમથી વાજતેગાજતે પરણાવી હતી; એટલે આ નાની સુશીલા બિચારી કોઈ જાણે ય નહિ તેમ પરણે, તે એમને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહિ. એમના ઘરડા મનમાં ઓછું આવી ગયું: 'છોકરો તે છોકરો! ઘરના માણસ વગર સૌ ધૂળ! એ જીવતા હોય, તો એમને આ નાની છોડી કેટલી વહાલી હતી?'

અને આંખમાંથી પાણી તો નથી નીકળી ગયું, એની ખાતરી કરવા એમણે કરચલી પડેલે હાથે આંખ લૂછી. વળી તેમને સાંભરી આવ્યું: 'મૂઈ એટલી બધી વહાલી, તે છઠ્ઠી ને સાતમી ચોપડી ભણાવવા એની ફોઈને ત્યાં

મૂકી.' મેં કહ્યું : 'એ તે કયો છોકરો છે, તે એને ભણાવવા બહાર મોકલો છો?' ત્યારે એમણે કહ્યું : 'એ તો મારો દીકરો છે?'

પતિનું ભૂતકાળનું સ્મરણ થતાં એમનાથી ખરે જ રડી પડાયું. પતિ સ્વર્ગમાંથી જાણે ઠપકો દેતા હોય તેમ એમને લાગ્યું : 'મારી દીકરીનું આમ, ગામનું કૂતરુંય મોં એંઠું ન કરે, તેમ લગ્ન કરવાનું?'

અને જાણે ધમકાવતા હોય તેમ લાગ્યું : 'ભાઈ તો ખરચને સ્વાર્થે આમ કરે, પણ તું મા થઈનેય તારાથી શી રીતે જોયું જાય છે?'

પતિપરાયણ પત્નીનું હૃદય મક્કમ નિશ્ચય ઉપર આવ્યું : 'ગમે તેમ થાય, છો મોહન ન માને; મારું નહિ ચાલે, તો એના મામાને ઊભો કરીશ. ખર્ચ કર્યા પછી ઓછો એનો છૂટકો થવાનો છે?'

વળી એને સાંભરી આવ્યું : "એમને આ છોકરી પરણાવવાની કેટલી હોંશ હતી? વિવાહ તો એ કરીને ગયા, પણ જમાઇએ 'પૂરું ભણીને' એવું ન કહ્યું હોત, તો એ નજરે જોઈને જાત; અને કોને ખબર કે આમ બોલતાંચાલતાં મોત આવશે? નહિ તો જમાઈને સમજાવીને એ સાલે જ લગ્ન ન કરાવી નાખત?"

હવે એને પોતાનું કર્તવ્ય યાદ આવ્યું: 'એ એટલું કરીને ગયા, તો મારાથી આટલુંય ન થાય?' પણ મૂઈ

એ છોકરીય એવી છે ને! મેં એને કહ્યું: 'તું રીસા અને કહે, કે એવું કરશો, તો હું નહિ પરણું;' પણ ભાઈ-બેનમાં ફેર હોય ત્યારે ને? ઊલટી મને શિખામણ આપે છે: 'બા! એમાં તને શું થાય છે? પરણવાનું તો મારે છે ને?'

પાછો વિચાર આવ્યો: 'ના બા, ના; એમનો આત્મા મને શું કહે?'

આ પ્રમાણે માના હૃદયમાં ગડમથલ જામી હતી, તેમાં રતનકાકીએ વધારો કર્યો. એક વખત મોહનભાઈ કે સુશીલા ન હતાં, તે વખતે એ ઘરમાં આવ્યાં. છોટાભાઈ-એ વિચાર કર્યો હતો, કે આમાં બને ત્યાં લગી ભંગાણ તો પાડવું જ. તેમની બુદ્ધિએ વિચાર કર્યો, કે મોહનભાઇને તો કહેવાય તેમ નથી; પણ એની મા પોતાની જાળમાં ફસાય તેમ લાગ્યું. એ કામ પોતાની સ્ત્રી, બંને એક પિયેરનાં હોવાથી, વધુ સફળતાથી પાર પાડશે એમ તેમને લાગ્યું. બીજી બાજુ સામા વેવાઈ અને કન્યાના મામા સુધી એ જાળ વિસ્તારવાનું એમનું બુદ્ધિશાળી મગજ ચૂક્યું ન હતું. આ પ્રસંગ એ એના જ પ્રતાપ!

રતનકાકીને આવતાં જોઈ જેકોરબાએ આવકાર આપ્યો: 'આવો બેન, આવો, હમણાંના તો સમૂળગાં જણાતાં જ નથી.'

નીચે બેસતાં રતનકાકી બોલ્યાં: 'આવવાનું તો જુઓ

છો ને? ઘરમાંથી નવરી થાઉં ત્યારે ને? આજે ય કામ પડતું મૂકી આવી ત્યારે.'

'સારું કર્યું.' જેકોરબાએ કહ્યું.

બીજી આડીઅવળી વાતોનો પ્રસ્તાવ કર્યા પછી રતન-કાકી મૂળ વિષય ઉપર આવ્યાં. 'જ્યારથી વાત જાણી છે, ત્યારથી આવું આવું થતું હતું. આજ તો થયું, જેકોરને બે વાનાં કહી આવું. ખોટું લાગશે, તો ય બેન છે ને! એ તો આજકાલનાં છોકરાં નાનાં–મોટાંનું માપ નથી રાખતાં; નહિ તો રણછોડભાઈ હતા, ત્યાં સુધી એ બે જણ દહાડામાં એક વાર તો ભેગા થયા વગર રહેજ નહિ. એ તો આપણે આજે જંજાળી થયાં, તે મળવાની નવરાશ નથી આવતી; પણ આપણાં બેનપણાં તો નાનાંનાનાં રમતાં ત્યારનાં છે, તે કંઈ ઓછું ભૂલી જવાય? એટલે હું નહિ કહું, તો પછી બીજું કહેશે કોણ?'

જેકોરબા બોલ્યાં: 'કહો ને જે કહેવું હોય તે; મને કશું ખોટું નથી લાગવાનું.'

રતનકાકી: 'હું તને ઓળખું છું, એટલે તો આજ સુધી મેં વાટ જોઈ કે જેકોર એમ જીવતાં જીવ આવું થવા દઈ સાત પેઢીની આબરૂ બગાડશે? પણ આ તો લગન નજીક આવ્યું, તો ય તૈયારી ન જોઈ; એટલે આવ્યા વગર ન રહેવાયું.'

જેકોરબા કંઈ ન બોલ્યાં, એટલે સહેજ રહી એમણે

શરૂ કર્યું: 'આ વહેવાર-વટની આજકાલનાં છોકરાંને શી ખબર? એમણે વહેવારના કાવાદાવા ક્યારે જાણ્યા છે? નાતમાં આપણાં ઘર ઊંચાં ગણાય છે, તે કંઈ એમ ને એમ તો નહિ થયું હોય ને? પેઢીમાં એક વખત તો સૌથી મોટા પાછળ ગામ જમ્યા વગર રહ્યું છે? ભગાભાઈનું કુટુંબ ગામબહાર તો નથી ને? છતાં જો કન્યા મળતી હોય તો. કોઇએ નાતરું કર્યું હશે, તો કોઈના ઘરમાં કાઠિયાવાડી હશે. આ તો હમણાં ગોળ બંધાયા; નહિ તો તે પહેલાં આપણી કન્યા મોટીમોટી પરઠણ આપીને ય બાર ગામમાં આપ્યા વગર રહ્યાં છીએ? પેલી સૂરજ બાળવિધવા હતી, રામાકાકાને જે કહો તે એકની એક એ છોડી હતી; પણ ન કરવાનું કરી બેઠી, તે આબરૂ રાખવા સગી માને અફીણ પાતાં શું થયું હશે? પેલો મંગળ કુટુંબનું ન માની કઠેકાણે કન્યા આપવા તૈયાર થયો, તે એને રાતમાં ને રાતમાં ઠેકાણે પાડવો પડ્યો; તે ભાઈએ ભાઈ થઈને સારું લાગ્યું હશે? અને એની વહુએ કચેરીમાં કહ્યું: 'એ તો માંદા હતા, તે મરી ગયા.' ધણી એવો પાક્યો ને કુટુંબનું નાક કપાતું હોય, ત્યારે એમ ના કહે, તો શું કહે? બાયડીને ધણી વહાલો નહિ હોય? પણ સાત પેઢીની આબરૂ જતી હોય, ત્યાં દીકરીએ માની અને ધણિયાણીએ ધણીની સગાઈ ભૂલી જવી પડે છે, તો આમાં તે શી મોટી વાત છે? આજ-

કાલનાં છોકરાંને શી ખબર, કે આ આબરૂ નર્યા પૈસા ખર્ચે નથી મળી, પણ પેટનાં છોકરાંનાય ભોગ આપવા પડ્યા છે; અને આ તો વગર પરસેવે બાપની મિલકત મળે, એટલે છોકરો આંખો મીંચી ઉડાડી દે, તેના જેવો ખેલ માંડ્યો છે. હું ને તું પાંચ વરસની પરણીને અહીં આવેલી; તે આવું કર્યું હોય, તો એટલી ઉંમરે કન્યા મળવાની હોય? લોકો સુધરશે તો સુધરશે, નહિ તો પડશે ખાધરામાં!'

જેકોરબાએ ધીમેથી કહ્યું: 'હું તો બધું ય સમજું છું, પણ મોહન તે મોહન; અને વળી અધૂરામાં પૂરી છોટી યે એના જેવી નીકળી, એટલે મારું તો સાંભળતાં જ નથી....'

અને એમને બોલતાં અધવચ અટકાવી રતનકાકી ચડભડી ઊઠ્યાં: 'આ તું શું કહે છે? આજકાલનાં છોકરાં આપણું ન માને? ઘર એમનું છે કે તારું? છોકરો તો બાપ પાછળ ગમે તેવો પાકે, પણ આપણો તો બૈરાંનો અવતાર રહ્યો, એટલે જીવીએ ત્યાં સુધી ધણીના નામ પ્રમાણે વટ–વહેવાર સાચવી રાખવો પડે. મર્યા પાછળ ભીંત થાય, તો ય આપણે ક્યાં જોવા આવવું છે? મારા જેવી મા હોય ને, તો છોકરો છો ને રહ્યો મોટો તિસમારખાં, પણ ઘર બહાર તગડી મૂકું. એમની પાછળ ચૂડીઓ કંઈ એણે નથી ભાગી, કે આપણા જીવતાં એ જ ઘરનો માલિક થઈ જાય!'

અને પોતાના કહ્યાની શી અસર થઈ, તે જોવા સહેજ થોભી રતનકાકીએ છેલ્લું બાણ ફેંક્યું: 'જેકોર, આ તો હું અને તું બે ય બેનપણીઓ, એટલે મને લાગે એટલું બીજાને ન લાગે. તારો મોહન ભણ્યો છે, પણ હજુ ગણ્યો નથી. જગજીવનનો નરેન્દ્ર આ બધાંને ચડાવી પારકાં છોકરાંને જતિ કરે છે, એટલું ય મોહન સમજતો નથી; નહિ તો એની જ ભાભી રાંડેલી, એ રહી ઘરમાં; કેમ નથી કરાવતો નાતરું?'

મૂળ તો જેકોરબાના જૂનવાણી માનસમાં આ વાત ખૂંચતી હતી, તેમાં ય બળતામાં ઘી હોમાયું; એટલે રતન-કાકીએ ધારેલો જવાબ મળવામાં વિલંબ ન થયો. તેમણે કહ્યું: 'રતન, આજે જ મારા ભાઈને તેડવા મોકલું છું. મોહન નહિ માને, તો હું અને મારો ભાઈ, લગન કરાવી લઈશું.'

બહુ વખત ન બગાડતાં રતનકાકી તરત રવાના થઈ ગયાં.

× × ×

મોહનભાઈએ સાદા લગ્નની વાત કરી, ત્યારે વેવાઇએ કહ્યું: 'તમારે ગમે તેવો સુધારો કરવો હોય, પણ મારે કયા સગાને તેડ્યા વગર ચાલે?'

મોહનભાઈએ જવાબ આપ્યો: 'સગાંને ભલેને તેડજો.

પાંચ જણ આવી પરણી જશે. તમે ય નહિ આવો, એટલે જાનમાં ન લઈ ગયાનું ખોટું લાગવાનું જ ક્યાં રહ્યું!'

વ્યવહારકુશળ વેવાઈએ કહ્યું: "તમે મને ઘરડાને શિખામણ ઠીક આપો છો! હજુ તમે ઊછરતા છો; વહેવારનો અનુભવ નથી, એટલે એમ બોલો છો. કદાચ એવું કરું, તો મને ઘરડાને લોકો શું કહે? 'વેણીભાઈને બીજે ક્યાં ય કન્યા નહોતી મળવાની, તે આવું કર્યું!'"

આમ લોકોથી બીતા વેવાઈને મોહનભાઇએ કહ્યું: 'મેં નહોતું ધાર્યું, કે તમે આમ ના પાડશો. તમારા જેવા જમાનો ઓળખનારા પણ તૈયાર નહિ થાય, તો બીજું કોણ થશે?' વેણીભાઈ સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ના-કરની લડાઈ લડી ચૂક્યા હતા. એથી એમની જમીન પાંચ વરસ સુધી જપ્તીમાં રહી હતી, એટલે મોહનભાઈને વધુ આશા હતી.

છતાં વેવાઈએ કહ્યું: 'હું ય માનું છું, કે ખરચ ઘટાડવાની જરૂર છે, પણ પહેલ કરવા જેટલા મારા વિચારો તૈયાર નથી.'

મોહનભાઈનું ભાવનાશાળી લોહી ઊકળી ગયું. એણે કહ્યું: 'આવું કંઈ કોઈએ નથી કર્યું, એવું ઓછુંજ છે?'

'કોણે કર્યું?'

'આ સાલ જ જમનાદાસ દેસાઈએ પુત્રીનું લગ્ન કર્યું. લગ્ન વખતે માંડ પંદર માણસ હાજર હતાં.' મોહનભાઈએ જવાબ આપ્યો.

વેવાઈએ બચાવ કર્યો: 'એ તો મોટા લોક! એ ગમે તેમ કરે! એમને કોઈ ના કહે, પણ આપણા જેવાને તો સૌ કોઈ તોડી ખાય!'

રસ્તો ન જણાતાં મોહનભાઈએ કહ્યું: 'તો મારે શું કરવું?'

વેવાઈ બોલ્યા: 'મારી સલાહ તમને નહિ ગમે. તમે હજુ જુવાન છો, એટલે તમને કંઈક કરવાનું મન થાય; પણ થોડા ઘડાશો એટલે તમને લાગશે, કે લોકો દુઃખી થાય એવા જ છે. આપણે ગમે તેટલું કરીશું, તો ય એ સુખી થવાના નથી.'

પણ મોહનભાઈને એ સલાહ ઓછી ગળે ઊતરે? કંઈક નિરાશ થઈ, કોઈ જાતનો નિર્ણય કર્યા વગર એ ચાલતો થયો. હવે એક ઉપાય હતો. અરવિંદ માને તો? લગ્ન તો એ મેટ્રિકમાં આવ્યો, ત્યારે જ થઈ જાત, પણ એણે કહ્યું: 'મેટ્રિક થયા પછી.' પરંતુ ત્યારબાદ મોહનભાઈના પિતા ગુજરી ગયા, એટલે બીજું વરસ પણ નીકળી ગયું. સુશીલાને જો કે સોળમું વર્ષ જતું હતું, પણ મોહનભાઈના મનમાં, જાણે અરવિંદ હમણાં ભણે છે અને વિવાહ કરેલો છે; એટલે સુશીલા મોટી થશે, તોપણ વાંધો નથી, એમ માની એક વરસ વધારે ખેંચી કાઢ્યું. વિવાહ થયેલો હતો; છતાં મોહનભાઈ અરવિંદને પોતાને

ઘેર તેડી લાવ્યો, ત્યારે ગામમાં ચકચાર મચી હતી. સુશીલા આમ દેખાવડી હતી; એટલું જ નહિ, પણ ફાઈનલ ઉપરાંત ભરત, ગૂંથણ, સીવણ વગેરે ભણેલી હતી; અને તેમાંય આજના યુવકોને જ્ઞાન કરતાં કપડાંની ટાપટીપ, માથાની ગૂંથણી ને કબજાની બાંય, જે આકર્ષણનાં મુખ્ય લક્ષણો છે, તેનો ય સુશીલામાં અભાવ ન હતો. એ આમ તો ભણેલી હતી, એટલે ગામડાંની બીજી છોકરીઓની માફક ભાવિ પતિને જોઈ હદબહાર પોતાની જાતને સંતાડી દે તેવી ન હતી; એટલે એકબીજાએ પરસ્પરને જોઈ લીધાં હતાં અને અરવિંદની ઇચ્છાને લીધે આ લગ્ન દૂર ઠેલાતું હતું, એટલે મોહનભાઈને ખાતરી હતી, કે અરવિંદ પોતાના વિચાર સાથે સહમત થશે; છતાં ય એના મનમાં શંકા ઊઠતી, કે એ પિતાનો વિરોધ કરવાનો ના કહે તો? સમાજમાં સાદા લગ્નનો દાખલો બેસાડવા આ યોગ્ય વિવાહ તોડાય? એનું હૃદય કમકમી ઊઠ્યું; પણ પાછી શ્રદ્ધા આવી, કે અરવિંદ યુવક છે. કુરૂઢિ સામે ઝૂઝવા એ ના પાડશે, એમ શા માટે માની લેવું?

તે દિવસે તેણે અરવિંદને વિગતવાર પત્ર લખી નાખ્યો; અને એનો જવાબ આવતાં એનું નિરાશ થયેલું હૈયું પ્રફુલ્લિત થઈ નાચવા લાગ્યું. આ રહ્યો અરવિંદનો જવાબ:–

કૉલેજ હૉસ્ટેલ,
વડોદરા, તા. ૧૨:૯:'૪૦

સ્નેહી ભાઈશ્રી મોહનભાઈ,

આપનો પત્ર વાંચી આનંદ. કુરૂઢિઓ સામે આજના મોટેરાઓ ઝઝૂમે એટલી એમની શક્તિ હશે, તોય એટલી ભાવના એમની પાસે નથી; તેથી જ ભાવિ તો યુવકોનું કહ્યું છે. તમારા ગામમાં નરેન્દ્રભાઈ, ચુનીભાઈ ને તમારા જેવા સાચા ત્રણ યુવકો હશો; તોપણ ઘણું કરી શકશો. તમે પ્રબળ વિરોધના પૂર સામે જવા મથતા હશો, ત્યારે મારા જેવા યુવકને મદદ કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો એ પાછો પડે, તેવી શંકા તમને નહિ જ હોય; અને શંકાને લાયક નીવડું તો મારી યુવાની, કેળવણી અને ફરજ તો છૂટી જ પડે ને?

માટે પિતાજીની ચિંતા ન કરશો. પ્રબળ વિરોધ થશે, તો હું અહીંથી બારોબાર આવું એટલી હિંમત, ભાવના રાખું છું. આજે ઘેર પત્ર લખું છું. તમે નિશ્ચિંત રહેશો. હું ય મારાં અહોભાગ્ય માનું છું, કે વિરોધ સામે ભાવના માટે લડવાની કસોટી સામે આવી ઊભી. પ્રભુ મક્કમ રાખે!

તમારે ઘેર તો માતા વિના કોઈ વિરોધ ઉઠાવનાર નથી; અને એ મોરચા ઉપર પુત્ર કરતાં પુત્રી વધુ સફળ

થઈ શકે; માટે એ કામ સુશીલાને સોંપશો, તો એ ઠીક થઈ પડશે. મેં એને ઓળખી છે, ત્યાં સુધી એ નિરાશ નહિ કરે. બીજું વધુ તો શું? આપના

અરવિંદના વંદેમાતરમ્

× × ×

મામા આવી ગયા, એટલે મોહનભાઈ બાજી સમજી ગયો. લાગ જોઈ એણે સુશીલાને મેડે બોલાવી.

'સુશીલા! હવે બાજી તારા હાથમાં છે.'

'કેમ?'

'જો, આ મામા આવ્યા છે, તે આપણે કહીશું, તો ય માને તેવા નથી. બધો કારભાર કરી લે તેવા છે. પાંચસો માણસની જાન આવવાની હોય, તો ય બે દિવસમાં તૈયારી કરતાં વાર લગાડે તેમ નથી; અને હું જો બહુ જ વાંધો પકડીશ, તો એ જતા રહેવાની ધમકી આપશે. સિદ્ધાંત માટે કોઈને ખોટું લાગે, તેનો વિચાર કરું તેવો હું નથી; પણ પ્રિય અને કડવા સત્યમાં તફાવત તો ખરો ને? માટે જો મામા બહુ જ દબાણ કરે, તો તારે કહી દેવું, કે એવી ધમાલ કરશો, તો હું પરણવાની નથી. માને તું બહુ વહાલી છું. તું કંકાસ કરીને પરણે, તો છોડી દુઃખી થાય, એમ એ માને છે; માટે તું કહીશ એટલે એ નહિ બોલે.'

વાત સમજાવ્યા પછી મોહનભાઈએ પૂછ્યું: 'કહીશ ને?'

'હા.' ટૂંકો પણ મક્કમ જવાબ આપી સુશીલા ચાલી ગઈ.

મોહનભાઈનું અનુમાન ખરું પડ્યું. મામાએ એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું: "તું આજકાલનો એટલે વ્યવહારમાં ન સમજે. હા, જો તારા પિતા આમ કરત, તો હું આડો ન આવત; પણ આ તો ઘરમાં કોઈ મોટો આદમી રહ્યો નહિ, ને તું આવું કરે, એટલે લોકો મને શું કહે? મોઢે ન કહે તોય વાત કર્યા વગર રહે! 'એનો મામો કેવો હશે, તે એય કશું બોલ્યો નહિ.'"

મોહનભાઈએ સિદ્ધાંતની બહુ ચર્ચા કરી, પોતાનો યુવકધર્મ સમજાવ્યો; પણ એ બધાને ખિસ્સામાં મૂકતાં મામા બોલ્યા: 'કોઈ તારો વાંક કાઢે તો કહેજે ને કે મા-મામાએ મારું ન ચાલવા દીધું; અને હજુ તારે માથે મા જેવી વડીલ છે, ત્યાં સુધી તારે બધો ભાર લેવાની શી જરૂર!'

મોહનભાઈ પાસે હવે તો છેલ્લો ઉપાય એક જ હતો: 'શું કરવું, એ જોવાની મારી ફરજ છે.'

પરંતુ એને તો અમૃત માટે સમુદ્રમંથન કરવું હતું, પણ એમાંથી નીકળતા ઝેરના છાંટા બધે ઊડવા દેવા નહોતા. ઊડતા છાંટા અટકાવવા તો એણે સુશીલાનો સાથ સાધ્યો હતો.

છેવટ સુશીલા બોલી : 'કહેનાર કહી રહ્યાં! એવી ધમાલ કરશો તો હું પરણનાર નથી.'

હિંદુ સમાજમાં એમ ના કહેવાથી દીકરી પરણવાની જાળમાંથી છૂટકી શકતી નથી. વડીલો એમ એને તાબે થાય એવા હોતા નથી; પણ અહીં તો મુખ્ય કાર્યકર્તા ભાઈ અને બેન એક થયાં, એટલે શું થાય? માએ કહ્યું: 'રહેવા દે ભાઈ, મેં તો જાણ્યું, મૂઈ એ શરમથી બોલતી નથી; પણ આજ ખબર પડી, કે ભાઈ–બેન એક છે. મારા મનમાં તો જાણે બે છોડીઓ વાજતેગાજતે પરણી, તો આણે શો ગુનો કર્યો? પણ એને જ એવું નથી પરણવું, ત્યારે આપણે વચ્ચે પડી કંકાસ શા સારુ કરવો?'

આવા કેટલા ય વિરોધ સહ્યા પછી આજે એ સુભગ દિવસ આવી પહોંચ્યો. આજે ગામમાં જ્યાં ને ત્યાં એક જ વાત થતી હતી.

સામૈયાને બદલે ભાગોળે વરરાજાનું સ્વાગત કરતાં મોહનભાઈએ હાર પહેરાવ્યો, ત્યારે એના શરીર ઉપર ખાદીનું ધોતિયું, પહેરણ અને ટોપી, એ જ પોશાક હતો.

વરરાજાને જોવા છોકરાં તેડી ઊભેલાં બૈરાં તો, આ નવી જ દુનિયા જોતાં હોય તેમ અંજાઈ ગયાં.

'આ તે પરણવા આવ્યો છે કે ફરવા? નથી ખૂંપ નાખ્યો કે કોટ પહેર્યો!'

અને સુખપાલમાં ભારેખમ મોં રાખી જતા જોયેલા વરરાજા આગળ આને ઘડીમાં હસતો ને વાત કરતો જોઈ બીજીએ ટીકા કરી: 'પરણવા આવ્યો છે, પણ ભારમાં ય રહે છે?'

વરકન્યા પરણવા બેઠાં, ત્યારે વાજાં વાગતાં ન હતાં. બૈરાં ગાવા નિમિત્તે ગાળો સંભળાવતાં ન હતાં. બધે શાંતિ હતી. એ શાંત વાતાવરણમાં ગરબડ કરવાનો કોઈને અવકાશ ન હતો.

સુશીલા મોં દેખાય તેવું ઓઢીને પાટલે આવી બેસી ગઈ, ત્યારે બૈરાં એકવાર ગણગણ્યાં: 'મૂઈ શરમાતી ય નથી.'

લગ્નવિધિ સંસ્કૃત શ્લોકને બદલે પંડિતજીએ ગુજરાતીમાં શરૂ કર્યો. લગ્નની ભાવના, આર્યનું ઉચ્ચ ધ્યેય, એકબીજાની ફરજો, સપ્તપદી વગેરે સમજાવ્યું. જો કે ભેગાં થયેલાં બધું સમજ્યાં નહિ, પણ લગ્નવખતે આ વિધિ હશે, તે પ્રથમ જાણ્યું.

સુશીલાએ સાસરે જતી વખતે એક વખત ભાઈ સામે જોઈ, આંખ ઉપર રૂમાલ દાબી દીધો. મોહનભાઈએ પણ મોં ફેરવી લીધું. માએ તો ત્રીજી દીકરી વળાવીને ખાલી ઘર તરફ જોઈ ડૂસકું ભર્યું. માનવી મંગલ પ્રસંગ માટે કેટલો તલસે છે? અને છતાં ય એની આંખમાં આંસુ!

આમ લગ્ન આવ્યું, ગયું અને પત્યું, ત્યારે ય વાતો તો થતી જ હતી.

'આજનાં છોકરાં નહિ કરે એટલું ઓછું !'

'આવાં લગ્ન કરવાનાં હોય, તો શું જોઈએ છે? પંદર છોડીઓ હોય, તોય અળખામણી ન લાગે.'

'આવું કરે, ત્યારે ખરચેય શું રહ્યું? અને પછી નાનો–મોટો ઓળખાય પણ શી રીતે?'

આબરૂમાં તણાઈ ખર્ચ તળે દબાયેલા એકે કહ્યું: 'બળી એ આબરૂ! આવું કરે તો લોકો ખર્ચે દબાઈ મરે છે, તેના કરતાં સુખે રોટલો તો ખાય.'

'ખરું છે; આ તો ખરચમાં દેવું થઈ જાય ને પછી કશો ઉપાય ન સૂઝે, ત્યારે છોડીના પૈસા લેવાનું સૂઝે.'

'બહુ સારું, એના કરતાં આવું થાય તો!'

૫ : વેરવૃત્તિ

ગેમા કોળીને અને તેના ત્રણ સાથીદારોને જગજીવન-ની તમાકુ કાપી નાખ્યાના આરોપસર ચોરામાં આણ્યા હતા.

છોટાભાઈ મુખી ચોરામાં બેઠાબેઠા બોલતા હતા: 'આ વખતે તો એમને બરાબર પાંસરો કરો, કે ફરીથી એ ભૂલી જાય.'

વીરાભાઈ અમસ્તા-અમસ્તા દંડો ઉગામી કહેતા: 'સરકાર તો પાંસરા કરતાં કરશે, પણ આપણે જ અહીં આદાપાક આપોને કે જિંદગીની એ ભૂલી જાય.'

નરેન્દ્રે કહ્યું: 'મારવાની શી જરૂર છે? કાયદેસર જે સજા થવાની હશે, તે થશે.'

છોટાભાઈએ લાકડી જમીન ઉપર પછાડતાં કહ્યું: 'તમે અંગ્રેજી ભણેલા કાયદો સમજો. અહીં તો ચૌદમા રતનથી થાય તે ખરું.'

વીરાભાઈ: 'હાળી....કોળીની જાત! ....કાચા સોના જેવી તમાકુ કાપી નાખતાં પાછું વાળી ય જોતી નથી ને

પછી એમને મારતાં દયા શી ?' અને તે દંડો લઈ બહાર બેઠેલા ગેમા તરફ ધસ્યા.

પણ વીરાભાઈ મારે તે પહેલાં છોટાભાઈ બોલી ઊઠ્યા : 'રહેવા દો, વીરાભાઈ! પોલીસ આવશે, એટલે એની મેળે સીધા કરશે.'

એ ડાહી શિખામણનો સ્વીકાર કરી વીરાભાઈ પાછા વળ્યા ને બોલ્યા : 'એના વગર એ પાંસરા ય નહિ થાય.'

એક વીઘું તમાકુ—જેની ઓછામાં ઓછી સો–દોઢસોની કિંમત ગણાય; એટલું નુકસાન કર્યા છતાં ગેમો જાણે ગુનો જ ન કર્યો હોય, તેમ નિશ્ચિંત લાગતો હતો. અહીં ભાંજગડ કરી ખોરી–બાળવાનું વલણ બે–ચારવાર છોટાભાઈ મુખીએ ઉથામી જોયું, તોય ફરિયાદી પક્ષે માન્યું નહિ; એટલે એમણે ફોજદારને તેડાવ્યા.

પોલીસખાતું પૂરી હકીકત સાંભળ્યા વગર રજૂ કરેલા ગુનેગારને પ્રથમ તો ગાળોનાં સ્વસ્તિવાચન સંભળાવે છે; તે નિયમે હસન જમાદારે ગેમાને અને તેના સાથીદારોને મા–બેન સુધી સંભળાવી દીધી. ગેમાની જીભ મોંમાં રહી-રહી સળવળતી હતી, તે મુખીની ચકોર આંખે જોઈ લીધું. એમણે સાન કરી ફોજદાર સાહેબને ઓરડીમાં બોલાવ્યા. ગુનેગાર હોય તેમ અચકાતે–અચકાતે વાત કરી.

છેવટે વાતનો છેડો લાવતાં એ બોલ્યા : 'આપનો ફેરો ખાલી નહિ જાય.'

પણ એ મોઘમ વાતને ચોખ્ખી કરવા ફોજદારે કહ્યું : ‘એ લોકો ઝટ સમજે તેમ લાગતું નથી.’

મુખી નરમ થઈ બોલ્યા : ‘ગમે તેમ કરી અહીં જ માંડવાળ કરી નાખજો. નુકસાન બદલ બે–પાંચ રૂપિયા વધારે આપવા પડે, તો ય વાંધો નહિ; પણ સાહેબ, કેસ આગળ ન જાય એટલું જોવાનું છે.’

‘એ તો સૌ થઈ રહેશે. નહિ માને તો ય એ શું લાટા કાઢવાના છે? એમના સાક્ષી–પુરાવા તોડી નાખતાં ક્યાં નથી આવડતું?’ ફોજદાર સાહેબે પોતાની મહત્તા બતાવી.

પણ કેસનું કાગળિયું કોર્ટે ચઢે, એ તો મુખી વેઠવા તૈયાર ન હતા. તેમણે કહ્યું : ‘ના, ના; ત્યાં ઘડાના કળશિયા કરવા પડે, એના કરતાં અહીં જ એનું મૂળ દાટી દેવું સારું છે.’

છોટાભાઈને બીક હતી, કે નરેન્દ્ર અંગ્રેજી ભણેલો, ગાંધી પક્ષનો અને પ્રધાનો એમના; એટલે સિફારસ લગાવે તો માર્યા જ જઈએ. જો કે નરેન્દ્રની કલ્પનામાં ય આમાંનું કશું ન હતું; પરંતુ ગુનેગાર કાયદાની સજા કરતાં પોતાની કલ્પનાની સજા ઘણી વખત વધારે ભોગવે છે; પણ ગુનેગાર મુખી હતા કે ગેમો?

ફોજદારે કહ્યું : ‘તમે તમારે નિશ્ચિંત રહો ને, એ તો સૌ કરીશું; પણ....પણ.....’

અનુભવથી ટેવાયેલા મુખી સમજી ગયા : 'સાહેબ! મેં ના કહ્યું, કે ફેરો ખાલી નહિ જવા દઉં ?'

ફોજદાર વધુ આગ્રહ ન કરતાં બહાર આવ્યા અને આરોપીને સતાવી રહેલા જમાદારને બૂમ પાડી : 'હસન! મરવા દે સાલાને! પછી એમનો ઘાટ ઘડીએ છીએ.' અને ખુરશી ઉપર બેસતાં એમણે જગજીવનને પૂછ્યું : 'તમારું નામ શું ?'

એ કહે તે પહેલાં મુખીએ કહ્યું : 'જગજીવન.'

'બોલો જગજીવનદાસ ! તમારે હવે આનું શું કરવું છે ?' ફોજદાર સાહેબે પૂછ્યું.

એ બોલે તે પહેલાં જેસંગભાઈ બોલી ઊઠ્યા : 'સાહેબ! તમે કહેશો એમાં એ ના પાડે એવા નથી.'

વીરાભાઈએ નરેન્દ્રને બતાવતાં કહ્યું : 'સાહેબ ! આ એમનો દીકરો–નરેન્દ્ર તો ગાંધી મહાત્મામાં ભળેલો છે; તે તો ઊલટો મારવાનું ય ના કહે છે.'

મુખીએ ટાપસી પૂરી : 'એ તો પોતે સારો એટલે બધાને સારા દેખે, પણ એ હરામીઓને તો માર્યે જ પાર! એમાં જગજીવનને શું પૂછો છો ? એમને તો બે–ત્રણ મહિના ચૂનો ટીપવા મોકલ્યા વગર એ સીધા થવાના નથી.'

બધો તમાસો જોઈ રહેલો નરેન્દ્ર ધીમું હસ્યો. એના મનમાં થયું : 'શહેરી લોકો કયા અનુભવ ઉપરથી કહેતા હશે, કે ગામડાંના લોકો મુત્સદ્દી નથી ?'

જગજીવન ન બોલ્યા એટલે ફોજદાર સાહેબે–નરેન્દ્ર ગ્રેજ્યુએટ છે એમ જાણેલું એટલે–સભ્યતાથી પૂછ્યું : 'કેમ નરેન્દ્રકુમાર ! તમે શું માનો છો ?'

એ જવાબ આપવા જાય તે પહેલાં મુખી બોલી ઊઠ્યા : 'સાહેબ ! એની તો વાત જ ન કરશો. એ તો એમ કહેતાંય પાછો પડે એવો નથી, કે એ અજ્ઞાન લોકોએ ભલે નુકસાન કર્યું–જવા દો; કોક દિવસ એમને પશ્ચાત્તાપ થશે; પણ એવું કરીએ, તો લોકો માથે ચડી વાગ્યા વગર રહે ?'

હવે નરેન્દ્ર બોલ્યો : 'ગુનેગારે કયા ઈરાદાથી ગુનો કર્યો છે, એ જાણ્યા પછી એનું એ પગલું સ્વાભાવિક લાગે, તો હું મને માથામાં ડાંગ મારનારનેય જવા દેવામાં પાછો નહિ પડું.'

પોતે ધારેલી મૂર્ખાઈ નરેન્દ્ર કરી બેઠો માની ચિંતામાં પડેલા મુખી ખડખડ હસી પડ્યા. 'હું શું કહેતો હતો, સાહેબ ? એ તો છોડી મૂકવા રાજી છે, પણ અમે ના કહીએ છીએ.'

નરેન્દ્રને લાગ્યું, કે હવે તેમની ખોટી ચાલાકી ચાલવા દેવાની જરૂર નથી. એ બોલ્યો : 'પણ આમાં એમણે કઈ વૃત્તિથી ગુનો કર્યો છે, એ હું સમજી શકતો નથી; એટલે કામ ચલાવીને ય જાણવા પ્રયત્ન કરીશ.'

ફોજદાર : 'એટલે તમે કેસ આગળ ચલાવવા જ માગો છો ?'

નરેન્દ્ર : 'આરોપીએ કયા ઈરાદાથી ગુનો કર્યો છે, એ ન કહે તો બીજો શો ઉપાય?'

ફોજદાર : 'તમારી જોડે એને કશી અદાવત નથી?'

નરેન્દ્ર : 'હોવાનું કંઈ કારણ નથી.'

છોટાભાઈ વચમાં બોલ્યા : 'સાહેબ! એ વરણને તો અમસ્તું ય વાંકું પડે. કોઈ દહાડો દાણા ઉધાર માગ્યા હોય ને ના કહ્યું, તો ય રાંટું પડે. એમની વરણને પૂછડું નથી, એમ અમસ્તું કહ્યું છે! પાઈ સારુ પાંચસોનું નુકસાન કરી બેસે.'

જગજીવને કહ્યું : 'અમારે એની સાથે એવો સંબંધ જ નથી.'

નરેન્દ્ર બોલ્યો : 'ખેતરમાંથી ઘાસ–અનાજ ચોરી જાય, એ સમજી શકાય; પણ પોતાના દેખીતા કોઈ સ્વાર્થ વિના નુકસાન કરે, એની પાછળ કોઈ ઉદ્દેશ તો હોવો જ જોઈએ.'

ફોજદારને હવે ગેમાને પૂછ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. એમણે પૂછ્યું : 'કેમ, તેં તમાકુ વાઢી?'

ગેમો શું જવાબ આપે છે, તે સાંભળવા મુખી અને તેમના સાથીદારો એકીટશે જોઈ રહ્યા; પણ ગેમો કંઈ બોલ્યો જ નહિ.

ફોજદારે બીજો પ્રશ્ન કર્યો : 'તારે કશું વેર છે?'

આ વખતે ગેમો શાંત ન રહી શકયો. હજી ગઈ

કાલે જ નરેન્દ્રે એને લાભ કરી આપ્યો હતો. સરકારે નીમેલી 'ઋણ–રાહત–સમિતિ' આગળ, ગામના સભ્ય તરીકે નરેન્દ્ર વગર કોઈ સભ્ય વાડીલાલ શેઠને ખોટું લગાડી ગેમાને ન્યાય અપાવે તેમ ન હતું. શેઠે આંકેલી મિલકત ખોટી હતી, એમ કહી એનો પક્ષ નરેન્દ્રે ન લીધો હોત, તો એના બસો રૂપિયાના સો રૂપિયા ન થાત; અને શેઠે પચાસ–પચાસના બે હપ્તા કરવાનું કહ્યું, ત્યારે ય એ તરત બોલી ઊઠ્યો, કે કઈ આવક ઉપર એ એટલા ભારે હપ્તા ભરી શકશે? એટલે પચીસ–પચીસના ચાર હપ્તા થયા. પંદર દહાડા પછી એ નરેન્દ્રની તમાકુ કાપવા જતાં એના પગ પાછા પડતા હતા; પણ જેને માટે આવાં કેટલાં ય કૃત્યો કર્યાં હતાં, તેને સંતોષવા ખાતર એ કર્યે જ છૂટકો હતો; અને તેમાં ય રાત્રે કાપતાં એ પકડાઈ ગયો, ત્યારે એના હૃદયને થયું: 'ગઈ કાલે જ વગર કહે જેણે ગણ કરી આપ્યો છે, એનો અવગણ કરનારને ભગવાન સાંખી રહે?' અને એ તથા એના માણસો પકડાઈ ગયા. એનો પોતાનો પ્રશ્ન હોત, તો ક્યારનો ય એ ગુનાનું કારણ કહી દેત; પણ એવું હોત, તો એ ગુણ ઉપર અવગુણ કરવા જાત જ શું કરવા? છતાં હવે તેનું હૃદય વધુ કૃતઘ્ન થવા માગતું ન હતું. ફોજદાર સાહેબનાં પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે માથું ધુણાવી વેરનો ઇન્કાર કર્યો.

નરેન્દ્ર બોલી ઊઠ્યો: 'જોયું સાહેબ! એને વેર નથી,

એટલે એના ગુના પાછળ કંઈક ગંભીર સત્ય છુપાયું છે કે નહિ ?'

એ ગંભીર સત્ય આમ તો ફોજદાર ને નરેન્દ્ર બંને જાણતા હતા. ફેર એટલો જ, કે એક એને છુપાવવા માગતો હતો, બીજો ઉઘાડવા.

નરેન્દ્રના વ્યક્તિત્વ આગળ ફોજદાર સમજી ગયા, કે ગામડાંના લોકોને—પછી એ ફરિયાદી હોય તોપણ મળેલી લાંચને લીધે એની સત્ય વાતને—દાબી દેવાય છે; છેલ્લો ઉપાય, ધમકાવીને ય સત્યને નુકસાન કરી પોતાનું ધાર્યું કરી શકાય છે, એમ અહીં બને તેમ ન હતું.

એટલે એમણે ગુનેગાર તરફ કડક વર્તન બતાવ્યું : 'સાચું બોલ, હરામખોર! તારે વેર નથી, તો શા માટે ગુનો કર્યો ?'

એ કશું ન બોલ્યો, એટલે ફોજદાર હંટર લઈ ઊભા થયા. જો કે એ જાણતા હતા, કે મારથી તો ઊલટી જે વાત એ ઢાંકવા માગતા હતા, તે ઊઘડે તેમ હતી; પણ પોતાનું બિનપક્ષપાતી વલણ બતાવ્યાનો ડોળ તો કરવો પડે ને!

એમણે હંટર ઉગામ્યો, એટલે ગેમો બોલી ઊઠ્યો : 'સાહેબ, બે મારી લો ને, એટલે પાપ ઓછું થાય.' એના હૃદયમાં અત્યારે પશ્ચાત્તાપનું ઝરણું વહેતું હતું, પણ સાહેબને એની ક્યાંથી ખબર પડે ?

એમણે તો હંટર નમાવતાં કહ્યું : 'એ તો સળિયા

પાછળ જઈશ, એટલે બધું પાપ જતું રહેશે.'

મુખી એ વાતચીત આગળ ચાલે તેમ ઇચ્છતા ન હતા. તેમણે કહ્યું: 'સાહેબ, એ મૂરખા જોડે શીદ માથું ફોડો છો? આપણે જે કરવું હોય તે કરો ને.'

ફોજદાર ખુરશી ઉપર બેઠા. જગજીવનને એમણે પૂછ્યું: 'તમારે ઘરમેળે નિકાલ નથી કરવો એમ ને?'

મુખી બોલી ઊઠ્યા: 'એમને કોર્ટનો ક્યાં અનુભવ નથી? ખરચપાણીના રોળ વળે, સાક્ષીઓને મુદતે-મુદતે લઈ જવા પડે; ને મળવાની ત્યારે ધૂળ!'

ફોજદારે સલાહ આપી: 'તેથી તો હું પ્રથમથી જ પૂછું છું ને.'

નરેન્દ્રે ચોખ્ખું કહી દીધું: 'હું કોર્ટબાજીમાં માનતો નથી; છતાં અમુક વખતે સત્ય ખુલ્લું કરવા પૂરતું ય અનિષ્ટને અનિવાર્ય માનવું પડે છે. એની પાછળનો ભેદ ન ખૂલે, તો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.'

ફોજદારે પોતાને કંઈ વાંધો નથી, એમ બતાવી ચર્ચા બંધ કરી. મુખી યે સમજી ગયા, કે ભેદ ખૂલી ગયો છે; ફક્ત મોંએથી કોઈ નામ નથી દેતું એટલું જ.

ફોજદારે મુખીને અંદર લઈ જઈ પૂછ્યું: 'બોલો, હવે શું કરવું છે?'

કપડાંમાં તો સર્વ નગ્ન છે; છતાં જગત કપડાં પહેરી નગ્નતા ઢાંકે છે. જો કે દરેકને નગ્નતાનો ખ્યાલ છે; છતાં

એને ઉઘાડવા કોઈ તૈયાર છે? એમ ભલે ને ગુપ્ત રીતે બધા જાણતા હોય, પણ એ કૃત્ય પાછળ પોતાનો હાથ છે, એવું ઉઘાડું પડવા દેવા મુખી ઇચ્છતા ન હતા. એમણે છેલ્લું કહી દીધું: 'જવા દો આગળ ત્યારે.'

મુખીએ બીજા મારફત ગેમાને જામીન ઉપર છોડી મંગાવ્યા પછી એમણે આગળનો પાઠ ભજવવા માંડ્યો. છોટાભાઈએ કહ્યું: 'ગેમા, ગમે તેમ થાય તો ય અમારું નામ ન આવવું જોઈએ. કોર્ટમાં વકીલ ગમે તેટલા આડા-અવળા સવાલો કરે, કોના કહેવાથી તેં આ કામ કર્યું, એમ ગમે તેટલી વાર પૂછે, પણ તારે અમારું નામ ન દેવું.'

નરેન્દ્રે પોતાને ઉપકાર કર્યો છે, એમ માનતો ગેમો બોલ્યો: 'મેં તો તમને પહેલેથી ના કહ્યું હતું, કે આટલું કામ મને ના કહેશો.........'

કરતાં તો કરી બેઠા, પણ હવે પસ્તાતા છોટાભાઈ અકળાઈ ગયા: 'ભોગ લાગ્યા તને કહ્યું તે! રડતો જાય, તે મૂઆની ખબર વિના બીજી શી લાવે!'

ગેમાએ કહ્યું: 'કાળી રાતે આટલાં તમારાં કામ કર્યાં છે; છતાં માણસને તો શું, પણ જાનવરને ય જાણવા દીધું છે? પણ આ તો ગઈ કાલનો ગણ ભૂલી અવગણ કરવા જઉં તે ભગવાન સાંખે? નહિ તો ગેમો કો'દી પકડાયો છે?'

છોટાભાઈ: 'હું કાગડા જેવો છું, તો ય છેતરાઈ ગયો. તું નીકળ્યો ને તરત ચુનીભાઈ કાનસ લઈને અહીં થઈને

નીકળ્યો; પણ હું એટલો ભોળો બની ગયો, કે એમ એને શાનો વહેમ આવવાનો છે? પણ એ ય ગામમાં કાગડો પાક્યો છે. એ ચેતી ગયો; નહિ તો રાત્રે તમને કોણ પકડવાનું હતું?'

ગેમો તો એક જ વાત પકડી રહ્યો: 'એ કંઈ હું ના સમજ્યું. ગણ ઉપર અવગણ કર્યો, એનું આ ફળ.'

છોટાભાઈએ ચોખવટ કરી: "જો તને કહી દઉં. એ અમારું નામ દેવડાવવા તને બીક બતાવશે: 'જેલમાં જઈશ, તો તારાં બૈરી-છોકરાં રવડી જશે. દંડ થશે, તે ક્યાંથી ભરીશ?' પણ એની બીક રાખીશ નહિ. એકથી હજાર સુધી થશે, તો ય ભોગવનારા બેઠા છીએ. અમે છીએ, ત્યાં સુધી બૈરી-છોકરાંની તારે શી ફિકર છે?"

ગેમો મગજમાં કંઈ ગોઠવતો હોય તેમ વિચાર કરતો હતો. છોટાભાઈએ છેવટે પૂછ્યું: 'શું કહ્યું? કાપીને કટકા કરી નાખે, પણ અમારું નામ ન આવવું જોઇએ.'

ગેમાએ નક્કી કર્યું હોય તેમ જવાબ આપ્યો: 'સારું.'

અને આવ્યો હતો તેમ એ છોટાભાઈના ઘરમાંથી નીકળી અંધકારમાં ઓગળી ગયો.

× × ×

ઋણ-રાહત-સમિતિના પંચમાં નરેન્દ્રે જે ન્યાયી અને તટસ્થ વૃત્તિથી કામ કર્યું હતું, તેથી છોટાભાઈ અને તેમનું મંડળ એટલું ખિજાઈ ગયું હતું, કે હવે તેનો બદલો તેમણે

નુકસાનથી લેવા ધાર્યો હતો. ગામના કુલ પંચોતેર હજાર દેવામાંથી નિકાલ થતાં પચીસ હજાર નીકળી ગયા. એમને ગામ સાથે સંબંધ ન હતો; પરંતુ એમના પોતાના લહેણામાં નરેન્દ્ર વચ્ચે ન આવ્યો હોત, તો જે ૩૫ ટકાની ખોટ ગઈ, તે બહુબહુ તો ૨૦ ટકાથી વધારે ન જાત. પંચના બીજા સભ્યો તો એમના કામમાં વચ્ચે પડે એવા ન હતા, એટલે નરેન્દ્રે જ એમના દેવાદારોનો પક્ષ લઈ ગુનો કર્યો હતો; અને એ આમ આપણું નુકસાન કરતાં શરમાતો નથી, તો આપણે શા માટે ખોટી શરમ રાખવી? એમણે કાળાં કૃત્યને શોભે તેવી અંધારી રાતે ગેમા કોળીને ઘેર બોલાવ્યો. દહાડાના શાહુકારોનો એ કાળી રાતનો સાથીદાર હતો. એને લાયક કામ એને સોંપાતું.

'જો ગેમા, સવારમાં જગજીવનના વડવાળા ખેતરની પાંચ વીઘાં તમાકુ ઊભી રહેવી ન જોઈએ.' છોટાભાઈએ હુકમ કર્યો.

નરેન્દ્રના ઉપકાર તળે દબાયેલા ગેમાએ ઘણું ય ના કહ્યું, પણ છોટાભાઈ એકના બે ના થયા. તેમણે કહ્યું: 'એટલે આવું કામ હું બીજા કોને સોંપું? આવાં કેટલાં ય કામ મેં તારા સિવાય બીજા કોઈને સોંપ્યાં છે!'

છોટાભાઈની સત્તા આગળ એ ના ન પાડી શક્યો. કચવાતે મને હા પાડી, એ ઘેર જવા નીકળ્યો; પણ નિરાશ મને જતાં ગેમાનું મન, સામેથી ફાનસ લઈ આવતા માણસ

તરફ ધ્યાન આપવા જેટલું સ્થિર ન હતું; અને હોય તો ય એ પોતાની વૃત્તિ માપી ગયો છે, એવી તો એને ઓછી જ ખબર પડવાની હતી? અને ચુનીભાઈ વગર બીજો કોઈ હોત તો આટલી કલ્પના પણ ન કરી શકત; અને છોટાભાઈના મંડળને અણિશુદ્ધ ઓળખતા ચુનીભાઈની એ કલ્પના ખરી પડી.

ગેમાએ અને તેના સાથીદારોએ એકાદ વીઘું જમીન વાઢી હશે, ત્યાં તો ખેતરને ફરતા માણસો ગોઠવાઈ ગયા. પોતાનું પાપ જ ફરી વળ્યું એમ માનતા ગેમાએ નાસવાની વૃત્તિ ન બતાવી. રાત્રે નરેન્દ્રને ખેતરમાં જોઈ એ નીચું જોઈ ગયો. વગર વિરોધે એ અને એના સાથીદારો ચોરામાં આવી ગયા.

રૂઢિઓ સામે લડતાં આટલાં વેરઝેર ઊભાં થાય એની કલ્પના ય નરેન્દ્રને ન હતી. આ નીચ કૃત્ય જાણ્યા છતાં એની ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ એમ એને લાગતું હતું. તેણે ચુનીભાઈને કહ્યું: 'ફરિયાદ કરવાથી તો વેરઝેર વધશે.'

ચુનીભાઈએ જવાબ આપ્યો: 'આપણે કોઈની સાથે વેર કરવા તૈયાર નથી, પણ આપણું નુકસાન કરનારને આપણે સજા ન કરાવીએ, તો ય ઉઘાડા તો પાડવા જોઈએ, જેથી એ ફરી એમ કરતાં વિચાર કરે.'

નરેન્દ્રને એ વાત બરાબર ગળે ન ઊતરી. તે બોલ્યો:

'ઉઘાડા પાડવા તેમાં તો કંઈ ખોટું નથી, પણ કોર્ટનો રસ્તો લઈને ?'

ચુનીભાઈ: 'ચોરામાં સર્વની વચ્ચે એ કબૂલ કરે, કે આ કૃત્યની પાછળ કોનો હાથ છે, તો આપણે અહીં જ માંડી વાળીએ; નહિ તો અનિષ્ટ છતાં કોર્ટના એક જ રસ્તા સિવાય છૂટકો નથી.'

નરેન્દ્રને ગળે એ વસ્તુ ન ઊતરી, પણ પરિસ્થિતિને વશ થઈ એણે છેવટે એ પગલું લેવાનું નક્કી કર્યું.

× × × ×

કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું. ગેમાએ છટકબારી શોધ્યા વિના ગુનો કબૂલ કર્યો. ચુનીભાઈની સાક્ષી છતાં ખટપટથી તથા લાંચરુશવતથી છોટાભાઈએ પોતાના મંડળનું નામ અંદર આવવા ન દીધું. નુકસાનની રકમ ઉપરાંત એને બે માસની સખ્ત સજા થઈ.

ગેમો ઘેર આવીને ય લોકોને મોંએ આટલે ખર્ચે સંતાડી રાખેલી વાત ઉઘાડી ન પાડે તે માટે, એનાં બૈરી-છોકરાંની સંભાળ રાખવાનું છોટાભાઈ ઇચ્છતા હતા. ગેમાની વહુને બોલાવી એમણે કહ્યું: 'વહુ ! દાણા ના હોય, તો લઈ જજો.'

વહુએ કહ્યું: 'એમણે ના કહ્યું છે.'

'શાનું ?'

'દાણા લેવાનું.'

'એ તો ગાંડો છે! પૈસા ઘણા ય અપાશે.'

પણ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય તો શું પરિણામ આવે, તે સમજતી વહુએ કહ્યું: 'હમણાં તો મજૂરી ચાલે છે, એટલે જરૂર નથી.'

ગેમાએ છૂટીને આવી જે કર્યું, તેથી તો છોટાભાઈએ ફજેતી ઢાંકવા જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેના ઉપર પાણી ફરી વળ્યું અને તે ય આટલા પૈસાના ખર્ચ પછી.

જેલમાંથી આવી સીધો એ નરેન્દ્રને ઘેર ગયો ને માફી માગતો હોય તેમ બોલ્યો: 'નરેન્દ્રભાઈ! જેલ જઈ આવ્યો તોપણ મને લાગે છે, કે હું તમારો ગુનેગાર છું.'

નરેન્દ્રે કહ્યું: 'તેં ખોટી હઠ કરી, નહિ તો જેલમાં ય ન જાત.'

ગેમો બોલ્યો: 'એથી તો હું તમારો વધારે ગુનેગાર થાત.'

'કેમ?'

ગેમો: 'હું નામ દેત, એટલે તે અડવા જ ન દેત; અને પછી નુકસાનીના રૂપિયા હું ક્યાંથી તમને આપત? એક તો ગણ ઉપર અવગણ કર્યો ને આ દેવું કરી કયે ભવે છૂટત? એના કરતાં આથી તો તમારી નુકસાનીના રૂપિયા આપી શકાયા. હવે તમે એકવાર એમ કહો, કે હું તારો ગુનો માફ કરું છું. જો કે તમે તો માફ

કરશો, પણ એવા કેટલા ય ગુના ભગવાન ઓછો જ માફ કરવાનો છે?'

નરેન્દ્ર: "મેં તો છેલ્લી ઘડીએ ય નહોતું કહ્યું, કે જા, છેવટે ય તું નામ ન દેવાનો હોઉં, તો મારે તને સજા નથી કરાવવી? પણ તેં ઊલટા પગે પડી માગ્યું, કે 'ના, એવું કશું ના કરશો; નહિ તો એ લોકો નુકસાનીના રૂપિયા નહિ આપે.' મેં તો તને ત્યારથી માફી આપી છે ને આજ છેવટે કહું છું, કે ગુણ કોઈની ઉપર ન થાય તો વાંધો નહિ, પણ અવગુણ તો ન જ કરીશ."

આમ છોટાભાઈના મંડળનું કૃત્ય છેવટે ઉઘાડું પડી એમને હસતું હતું!

ગેમાને કોઈ એ વાત પૂછતું ત્યારે એ કહેતો: 'બધા ય જાણો છો, હવે શું કામ નામ દેવડાવો છો?'

અને એની વહુ તો કૂવાને કાંઠે, તળાવને ઓવારે લૂગડાંને વગર ગુને ટીપતાંટીપતાં કેટલી ય વાર બોલી હશે: 'બારોબાર મુખીની અદાવતે એમને બે મહિના જેલમાં જવું પડ્યું.'

છતાં ય છોટાભાઈને અને તેમના મંડળને એટલો તો સંતોષ હતો, કે તેમનું નામ જાહેર નથી થયું!

૬ : ભાભીનો દિયેર

નરેન્દ્ર ઘેર માને પજવતો, એટલે ભણવા તો નહિ, પણ તોફાન કરતો મટે માટે મોટાભાઈની ભાગી ગયેલી સ્લેટનું કાતરિયું ને પેન આપી, ફળિયાનાં છોકરાં જોડે મા એને નિશાળે મોકલતી. રેવાશંકર માસ્તર એમના ફળિયામાં રહેતા ને કોઈ કોઈ વાર એને ઘેર દૂધ લેવા આવતા, એટલે વિદ્યાર્થીઓના એ હિંસક પ્રાણીની એને બીક ન લાગતી. નરેન્દ્ર એમની ખુરસી પાસે જઈ બેસતો. સ્લેટ એક ઠેકાણે મૂકી પાસે પડેલી કોઈની ચોપડી એ ફેંદવા માંડતો, ને એમાંથી ઘોડો–ગાય જેવું એનું ઓળખીતું ચિત્ર જોઈ એ રાજી થતો.

આમ એકવાર એ ચિત્રો જોતો ચોપડી ફેંદતો હતો, ત્યારે ફળિયાનો એક જણ એને બોલાવવા આવ્યો: "નરેન્દ્ર ! ઘેર ચાલ." અને આવનારે ઢીલું મોં કરી કહ્યું: "માસ્તર ! ચંદુ…." અને એણે ડોકું નીચું નમાવી ઇશારત કરી.

નરેન્દ્ર ઘેર ગયો, ત્યારે બૈરાંએ રડારોળ કરી મૂકી હતી. કદી યે રડતા ન દીઠેલા એના પિતા ખોબે આંસુએ ડૂસકાં ઉપર ડૂસકાં ભરતા હતા. નરેન્દ્રનો મોટો ભાઈ ચંદુ તેર વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયો અને પાછળ નવ વર્ષની

વિધવા મૂકતો ગયો! પાંચેક વર્ષના નરેન્દ્રને તો એ વખતે ક્યાંથી ખબર, કે એના મરણથી એક નિર્દોષ બાળકીને જીવતાં મરણ મળ્યું હતું!

સવિતાને સોળ વર્ષ થયાં, ત્યારે એ અપશુકનિયાળ વિધવા અંધારી રાત્રે સાસરે આવી. પોતાના અને બીજાના અનુભવથી સવિતા ધીમેધીમે સમજતી ગઈ, કે પોતાનો અવતાર ઓશિયાળો છે; એટલે સાસરે આવી, ત્યારથી જાત ઘસી નાખીને ય કામ કરવામાં એ પાછી પડતી નહિ. તેમાં ય, નરેન્દ્ર બે ગાઉ દૂર આવેલા ગામની અંગ્રેજી નિશાળમાં ભણવા જવા લાગ્યો, ત્યારથી તો ભાભી એની મોઝ્યેપુ માતા થઈ રહી. સાડા નવ વાગ્યે જમીને નિશાળે જવાનો વખત થાય, ત્યારે શિયાળાને દહાડે ગામમાં લોકો નાહીધોઈને પરવાર્યાં પણ ન હોય; છતાં સવિતા વહેલી-વહેલી ઊઠી, નાહીધોઈ દિયેર માટે જુદે ચૂલે રાંધી દેતી.

શિયાળાની સાંજે અંધારું થયે ઘેર આવી પહોંચતાં નરેન્દ્ર નાને પગે થાકીપાકી સૂઈ જતો; એટલે નિશાળે લઈ જવાનું લેસન કરવા સવારના પહોરમાં એ મંડી પડતો. એક બાજુ ન આવડતો દાખલો પજવતો હોય, ત્યારે બીજી બાજુ ભાભી પ્રશ્ન પૂછતી હોય: "નરેન્દ્રભાઈ! શું ખાવા કરું?" નિશાળે જતા પહેલાં લેસન તૈયાર કરવા મથતો એ ઊંચું જોયા વગર કહેતો: "જાઓને હવે, કરો જે કરવું હોય તે."

છતાં ય ભાભીના મનમાં કે અત્યારે ખાઈને જાય તે રાત્રે ઘેર આવે; તેમાં એમને શું ખાવું હોય ને શું કરીએ, એટલે ભૂખે ચિમળાય; માટે એના કંટાળાને ગણકાર્યા વગર ફરી પૂછતીઃ "તો ય કહો તો ખરા, કહેતાં શાં વરસો જવાનાં છે?" અને ભાભીના સ્વભાવથી ટેવાયેલો નરેન્દ્ર છેવટે જવાબ આપતોઃ "કઢી કરજો."

નરેન્દ્ર જમવા બેસે ત્યારે વળી પાછી એ ને એ ભાંજગડ. લેસનમાં વખત થઈ ગયો હોય ને જમવા બેસે, ત્યારે બીજા સહાધ્યાયીઓની તૈયારીની બૂમ પડેઃ "નરેન્દ્ર, કેટલી વાર છે?"

"આ આવું....એક મિનિટ!" કહેતો નરેન્દ્ર જમવામાં ઉતાવળ કરવા માંડે. બીજે ગમે ત્યાં ઉતાવળ નભતી, પણ રસોડામાં ભાભીની ચોકી આગળ એનું કંઈ ન ચાલતું. 'બસ....બસ....નહિ જોઈએ,' એમ એ કહેતો રહે, તોપણ ભાતની કે ખીચડીની એક કડછી વધારે જમાડ્યા વગર ભાભી એને છોડે નહિ. વળી, મોડું ન થાય તેનો ઉપાય પણ એ બતાવતી હોય તેમ કહેતી જાયઃ "એમ હોય તો જરા ઉતાવળા ચાલજો, પણ એમ સાંજ સુધી ભૂખ્યું રહેવાય?"

સાસુ પાસેથી વહુને સારાં કામ બદલ પ્રમાણપત્ર મેળવવું અશક્ય નહિ તો ય અઘરું તો છે જ, તેમાં ય વિધવા માટે લગભગ અશક્ય જ છે; છતાં રેવાબા કોઈ કોઈ વાર

સવિતાનાં વખાણ કરતીઃ "નરેન્દ્રને મારે જમાડવાનો હોય તો અર્ધો ભૂખ્યો રહે. બહુ જ લપલપિયો! તું જ એને પૂરું જમાડી શકે."

પણ લાંબે દિવસે દિયેરને જમાડવાનો એ હક સવિતા પાસેથી ચાલ્યો ગયો. નરેન્દ્ર હાઈસ્કૂલ છોડી દૂર શહેરની કૉલેજમાં ગયો. એનો કબજો લેનાર પત્ની આવી હતી. જો કે દિયેર જોડે વાતચીત કરવાની છૂટ હિંદુ સમાજે હજુ સ્ત્રીજાતિ પાસેથી લઈ લીધી નથી; એટલે નરેન્દ્ર કૉલેજમાંથી આવે, ત્યારે આટલું તો એ કહેતી જઃ "આવ્યા નરેન્દ્રભાઈ! શરીર તો સારું છે ને?

નરેન્દ્રની પત્ની વીણા અને સવિતા વચ્ચે આમ તો પાંચ–છ વરસનું અંતર હતું, પણ બંનેનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો; તેમાં ય ઘરની સ્ત્રીઓને તકરાર ઊભી થવામાં ઘણી વખત પોતપોતાના પતિઓ કે કામકાજની નજીવી બાબત હોય છે અને સવિતા કામ કરવામાં તો પાછી પડે તેમ હતી જ નહિ; એટલે એમનો સંબંધ દેરાણી–જેઠાણીનો જતો રહી સખીઓનો થયો હતો, એટલે નરેન્દ્ર શું કરવાનો છે? ક્યાં સુધી ભણવાનું છે? એવી એના મનમાં ઊઠતી ભાવનાઓ, એ વીણાને પૂછી જાણી લેતી.

કૉલેજના છેલ્લા વરસમાં નરેન્દ્ર હતો, ત્યારે સવિતાએ વીણાને કહ્યું: "તમે જતાં રહેશો એટલે મને એકલીને અહીં ગમશે નહિ."

વીણા કહેતી: "અમસ્તાં ભાભી તમે એમ કરો છો. એ અહીં જ રહેવાના છે."

"ભણેલું કોઈ અહીં રહ્યું છે?" અંગ્રેજીનો કક્કો ય ન ભણેલો ગામડું છોડી શહેરમાં નાસે છે, ત્યાં આટલું આટલું ભણેલો નરેન્દ્ર ઘેર રહે, એ ક્યાંથી એના માન્યામાં આવે!

વીણા જવાબ આપતી: "ખરું કહું છું. તે દિવસે બાપુજી સાથે વાત કરતાં નહોતા સાંભળ્યા? 'એમ ચાળીશ રૂપિયામાં શહેરમાં રહી ગુલામી કરવી, એના કરતાં અહીં જ રહેવું શું ખોટું?"

છતાં ય સવિતા ઈન્કાર કરતી, ત્યારે છેવટે વીણા કહેતી: "અમે જઈશું તો તમને ય લઈ જઈશું; પછી છે કંઈ?"

પણ એટલું બધું સાંભળવાની ધીરજ સવિતા પાસે નહોતી; તે વીણાના ખોળામાં માથું મૂકી રડી પડતી. એના મનમાં થયું: 'એટલું બધું ભાગ્ય આ કરમમાં લખ્યું હોત, તો આ દહાડો શાનો હોત?'

તેના દુઃખી હૃદયમાં પતિનાં સ્મરણ હોય, ત્યારે યાદ આવે ને? એનાં સ્મરણો તો દિયેરથી ભરાઈ ગયાં હતાં. નરેન્દ્ર નિશાળમાં ભણતો હતો, ત્યારનો દિવસ યાદ આવ્યો.

એક વખત જમાડતાંજમાડતાં સવિતાએ પૂછ્યું: "નરેન્દ્રભાઈ! ભણીને નોકરી ઉપર જશો, ત્યારે ભાભી સાંભરશે?"

સ્વતંત્રતાના વિશાળ વ્યોમમાં વિહરતું એનું કિશોર હૃદય બોલી ઊઠ્યું: "હું તમને લઈ ગયા વિના ઓછો જ

રહેવાનો છું ? નહિ તો મને નવું–નવું કરી કોણ જમાડે ?" એ બાર વર્ષના બાળકને તે દિવસે શી ખબર, કે એને જમાડનારા હાથ તો કુદરતે ક્યારના ય પેદા કર્યા છે? સાથે જવાની વાત તો દૂર રહી, પણ આજે દિયેરની સાથે છૂટથી વાત કરવાનો ય હક્ક ક્યાં રહ્યો છે? એ બધું યાદ લાવી એ વીણાના ખોળામાં માથું મૂકી રડી લેતી. યૌવનને આંગણે ઊછળતા ઊભરા અનુભવતી વીણા એનું દુઃખ સમજતી. બીજું તો એ શું કરી શકે! પણ આશ્વાસન આપતી: "ભાભી! વિશ્વાસ ન હોય તો સમ ખાઉં."

એ વાત એટલેથી અટકાવી સવિતા કહેતી: "ના, ના; સમની કશી જરૂર નથી. આટલો હેતભાવ કાયમ રાખશો એટલે ય બસ છે."

નરેન્દ્ર ઘેર આવતો, ત્યારે વીણા ભાભી સાથે થયેલી વાતચીતનાં કંઈક સ્મરણ કહેતી. વાત સાંભળી નરેન્દ્ર પૂછતો: "વીણા! આપણે એકબીજાને મળીએ, વાતચીત કરીએ, આનંદ કરીએ અને ભાભી આપણી જ ઉંમરનાં– એમના હૃદયમાં શું શું થતું હશે?"

વીણાને એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. તેણે કહ્યું: "શું થાય, એ તમને પુરુષને તો શી ખબર પડે! એક વખત બપોરે અમે મેડે આવ્યાં. ઉપર આપણો પલંગ પાથરેલો પડ્યો હતો. ઉપર બેસતાં મેં કહ્યું: 'બેસો ભાભી!' પણ ભાભીને તો એકદમ ઓછું આવી ગયું. નીચે બેસી જઈ

એટલું રડ્યાં, કે એમને શી રીતે છાનાં રાખવાં એ ય મને સમજ ન પડી. મેં આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: 'ભાભી! અમસ્તાં ઓછું લાવો છો. એ કંઈ આપણા હાથની વાત છે?' ડુસકાં ભરતાંભરતાં એ બોલ્યાં: 'તું ય સ્ત્રી છે—યુવતી છે, એટલે તને કંઈક ખ્યાલ આવે; પણ જાતઅનુભવ વગર તને ય એની પૂરી ખબર ન પડે. હું કઈ આશાએ જીવું છું, એ જ મને સમજ નથી. તેમાં ય આટલા આનંદથી હરું ફરું છું, તે ય તમારા જેવાં ઘરનાં સારાં મળ્યાં છે તેનો પુણ્યપ્રતાપ!' એ સાંભળી મને ય ઓછું આવી ગયું. હું રડી પડી, પણ મારાં આંસુ લૂછતાં એ કહે: 'હું તો મારે દુઃખે રડું છું, બેન! પણ તું મારે લીધે શું કામ રડે છે?' આથી તો મને બહુ જ ઓછું આવી ગયું. રડતી બંધ ન રહી, એટલે એ બોલ્યાં: 'હું જ અભાગણી છું કે તું કેટલા આનંદથી બેઠી હતી તે રડાવી.' મારાથી આ ન સહેવાયું. હું રડતાંરડતાં ઊભી થઈ ગઈ અને પાથરેલો પલંગ ઊભો કરતાં બોલી: 'મને ખબર નહિ, નહિ તો એવું કહેત જ નહિ.' એમણે કહ્યું: 'એમાં તારો શો દોષ? પણ મને ઓછું આવી ગયું, કે મેં પાછલે ભવે શાં પાપ કર્યાં હશે, તે સ્વપ્નામાં ય સુખ જોવાનું નહિ."

અને વાતનો અંત લાવતાં વીણાએ કહ્યું: "ત્યારથી હું દહાડે પલંગ પાથરેલો રાખતી જ નથી."

અભ્યાસ પછી રૂઢિબંધન તોડવાની જ શરૂઆત કરનાર

એ યુવકના મનમાંથી ઘરનો આ પ્રશ્ન ઓછો વિસરાઈ જાય ? એના મનમાં આ વિષય હમેશાં ઘૂમ્યા કરતો હતો, એવામાં 'સંસારસુધારક' માસિકમાં તંત્રીની નીચેની નોંધ એના વાંચવામાં આવી :

"આફ્રિકામાં રહેતા ત્રીસ વર્ષના એક વિધુરને લગ્ન માટે વિધવા જોઈએ છે; એમને બીજી વખત કુંવારી કન્યા મળે તેમ છે; છતાં એ ભાઈ પુનર્લગ્નના હિમાયતી હોવાથી વિધવા સાથે લગ્ન કરવું, એ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. આજે લોકો બૂમો પાડે છે, કે જેમને કુંવારી કન્યા મળે એમ હોય, તે વિધવા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર નથી અને જે લાયક નથી તેમને આપવાથી તો એ બિચારી સુખી થવાને બદલે દુઃખી થશે; તો એવી બૂમો પાડનારાની એ ફરજ છે, કે આ સાચા ભાવનાશાળી યુવકનો પડકાર ઝીલી લઈ યોગ્ય વિધવા સંબંધી પૂછપરછ કરે; નહિ તો યોગ્ય વિધવાને અભાવે એ ભાઈને કુંવારી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે અને ત્યારે એક વાત તો ચોખ્ખી થઈ જશે, કે હજુ સમાજ રૂઢિબંધન તોડવા તૈયાર નથી. હું ઇચ્છું છું, કે આ પડકાર સમાજ ઝીલી લઈ યોગ્ય જવાબ વાળશે."

તંત્રી પાસેથી સરનામું લઈ નરેન્દ્રે એ ભાઈ સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો.

× × × ×

એ ભાઈ મોટા ગણાતા ગામના કુળવાન હતા. રેલ્વેમાં નોકરી કરતા. મહિને ત્રણસો શિલિંગ પગાર મળતો હતો. એમની પત્ની બાર માસનો એક પુત્ર મૂકી ત્રણ વર્ષ ઉપર દેવલોક પામી, ત્યારે 'માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું' એમ માની તેમણે લગ્ન કરવાનો વિચાર નહિ કરેલો; પણ બીજી સાલ ગત પત્નીના સ્મરણ સરખો એ પુત્ર પણ એની પાછળ ચાલ્યો ગયો, ત્યારે એમને જીવન ખાલી લાગવા માંડ્યું.

મિત્રોમાં ચર્ચા ચાલતી, ત્યારે કોઈ કહેતું : 'રમણભાઈ! એમ કોઈની જિંદગી ગઈ છે, તે તમારી જશે?'

રમણભાઈ જવાબ આપતા: 'જશે ત્યાંસુધી તો ખરી.'

એક મિત્રે જવાબ પકડી દલીલ કરી: 'એથી તો તમે વધારે ગુનો કરો છો.'

'કેમ?'

યુવતીના મનને ઓળખતા એ મિત્રે કહ્યું: 'પંદર-સોળ વર્ષની ઉત્સાહભરી યુવતી તો યુવાનીનાં તોફાન ને મસ્તી માણવામાં મહાલતી હોય, ત્યારે મોટી ઉંમરે પરણી તમે એને દુ:ખી કરો કે બીજું?'

રમણભાઈ: 'તમે એમ માનો છો, કે હું કુંવારી કન્યા પરણીશ?'

'ત્યારે?'

'એવું કરું તો મારા બધા વિચારો મફતના બોઝારૂપ જ ગણાય.'

'પણ તમે એમ માનો છો, કે તમે ઘેર જશો એટલે તમારાં કુટુંબીજનો એ પગલું ભરવા દેશે?'

'સિદ્ધાંત માટે–ધર્મ માટે એ બધું જતું કરવું પડે.'

'એટલી હિંમત તો અહીં છો ત્યાંસુધીસ્તો.'

'અને પછી?'

'દરિયો ઓળંગ્યો એટલે નાતજાત, મામા–ફોઈ, બધાં વળગવાનાં. અહીંની મોકળાશ ત્યાંની બંધિયાર જગ્યામાં કશા કામમાં નહિ આવે.'

'સારી ભાવના હોય, તો કુદરત જરૂર સફળ કરે.'

'તો તો મુબારકબાદી!'

લગ્ન કરવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા પછી તેમણે 'સંસારસુધારક' માસિકના તંત્રીને પોતાની ઇચ્છા લખી જણાવી.

એ બાબતના રમણભાઈ ઉપર નરેન્દ્ર વિના બીજા બે-ત્રણ પત્રો આવ્યા હતા. ફોટા મંગાવ્યા, બીજી તપાસ કરી અને નરેન્દ્ર ઉપર પોતાનો ફોટો મોકલાવી છેલ્લો જવાબ મંગાવ્યો.

નરેન્દ્રની સંમતિ મળતાં એ ભાઈ રજા લઈ દેશ આવવા સ્ટીમરમાં બેઠા.

× × × ×

સવિતા આ ભવે નહિ કલ્પેલું ભાવિ નીરખતાં કોણ જાણે કંઈકંઈ વૃત્તિ એને આનંદમાં ખેંચી જતી; છતાં એને ગોઠવા દેતી નહિ. ઉચ્ચ કોમનો નાતરિયા નાત પ્રત્યેનો તિરસ્કાર તેને યાદ આવતો. કોઈ વિધવા થાય તો એની પ્રત્યે તુચ્છ વૃત્તિ દાખવતી વાણી એને કાને અથડાતીઃ 'એ તો નાતરિયા નાત છે. રાંડી તો ય શું ? નાતરે જશે.' અને પોતાને કોઈ 'નાતરાની બૈરી' કહી આંગળી કરશે જાણી, એને ઠીક ન લાગતું. ઇચ્છતી છતાં એનાથી કોઈ વાર આવેગ આવે, ત્યારે ન સહેવાતું. જેની મારફત વાત ચાલતી એને કહેતી : 'વીણા ! અમસ્તાં તમે આ ધાંધલ ઉપાડ્યું છે; નાતમાં કેટલું ખોટું દેખાશે !'

વીણા કહેતીઃ ' નાતને શું ખરું ને શું ખોટું, એની ક્યાં પરવા છે ?'

સવિતાઃ 'આટલી જિંદગી તો ગઈ છે; હવે શા જીવ્યા સારુ ?'

વીણાઃ 'શું બોલો છો ? એટલી વારમાં ઘરડાં થઈ ગયાં ! તમારા જેવડી સત્તાવીશ વરસની ઉંમરે લલિતાએ તો હજી હમણાં જ લગ્ન કર્યું.'

સવિતા બહુ આગ્રહ ન કરતી. એનું હૃદય અંદરથી કહેતુંઃ 'થાય તે જોયા કર; સુખી થઈશ.'

પણ આર્ય વિધવા હજુ લગ્નની બાબતમાં ઇચ્છા છતાં ય ખુશાલી ક્યાં બતાવી શકે છે ? પોતાની પ્રવૃત્તિથી

પરિચિત રાખવા નરેન્દ્ર વીણા મારફત સવિતાને સમાચાર જણાવતો.

પોતાના પરિચય સંબંધી રમણભાઈનો આવેલો કાગળ વીણાએ સવિતાને આપ્યો, ત્યારે ગુસ્સે થઈ કાગળને દૂર ફેંકી દેતાં એણે કહ્યું: 'તમે બંનેએ ધાર્યું છે શું?'

એ શબ્દો પાછળ સવિતાના હૃદયના ભાવ જુદા જ છે, એમ માની વીણા કાગળને મૂકી 'એ આવી રે....' એમ કહી કોઈએ ન બોલાવી હોય, તોપણ ચાલી ગઈ. સવિતાએ કાગળ વાંચી મૂળ જગ્યાએ મૂકી દીધો, એ વીણાથી અજાણ્યું ન રહ્યું.

રમણભાઈનો ફોટો જોઈ ને તો વીણાથી બોલી જવાયું: "ભાભી તો ખરેખર જબરાં ભાગ્યશાળી નીવડ્યાં!"

નરેન્દ્રે પૂછ્યું: "આટલાં વરસ બળતી ભઠ્ઠીની વચ્ચે એમણે તપ કર્યું, તો ય તને અદેખાઈ આવે છે?"

વીણા: "અદેખાઈ શાની એમાં?"

નરેન્દ્ર: "કદાચ તારા મનમાં થાય કે નહિ....'

વીણા છણકો કરતી બોલી: "તમે ય તે શું જેમ આવે છે તેમ બોલો છો!" અને એ ફોટો સવિતાને બતાવવા ચાલી ગઈ.

સવિતા ઓરડામાં કોઠીમાંથી ચોખા કાઢતી હતી, તેની પાસે જઈ એણે કહ્યું: "ભાભી! જરા ઉપર ચાલોને, કંઈક જોવાનું છે." ઉપર આવતાં વીણાએ પૂછ્યું: "પણ

એના બદલામાં મને કંઈક આપવું પડશે." પણ ભાભીને ભૂતકાળ યાદ આવી જાય, એ બીકે ગમ્મત પડતી મૂકી એણે ફોટો બતાવ્યો.

સવિતાએ જોઈને મોઢું ફેરવી લીધું. એના હૃદયમાં શા ભાવ આવ્યા હશે!

× × × ×

ગિરધરભાઈએ વાત જાણી, ત્યારે તેઓ રાતાપીળા થઈ ગયા. જોગીપુરા આવી તેમણે નરેન્દ્ર ઉપર ખીજ કાઢી: "પારકી છોડી નાતરે દઈ તમે ઠીક સુધારો કરવા નીકળ્યા છો!"

નરેન્દ્રે કહ્યું; "તમે અમસ્તા ખિજાઓ છો."

"હું અમસ્તો ખિજાઉં છું? કાલ ઊઠીને લોકો વાતો કરશે, કે ગિરધરભાઈની છોડી નાતરે ગઈ; એટલે મને કશું ન થાય, એમ!"

નરેન્દ્ર: "તમને એ ઠીક ના લાગતું હોય, તો એમાં ભાગ ના લેશો."

ગિરધરભાઈ: "દુનિયા કંઈ ગાંડી છે તે ના સમજે? બાપની મરજી વગર કોઈ છોડી નાતરે જતી હશે?"

નરેન્દ્ર: "મોટી ઉંમરની દીકરીને હવે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની છૂટ છે. એ પોતે રાજી છે."

સ્ત્રી જાતિને કશી વિસાતમાં ન ગણતા ગિરધરભાઈ બોલી ઊઠ્યા: "એની મરજી કેવી? હા પાડે તો જીભ

ખેંચી નાખતાં શું થાય છે? એનાથી દુઃખ ન વેઠાતું હોય, તો કૂવો-હવાડો ક્યાં તૈયાર નથી? મરી જશે તો આબરૂ એટલી ઓછી બગડશે."

નરેન્દ્રથી એ ન સંભળાયું. એ બોલી ઊઠ્યોઃ "તમે તે બાપ છો કે કસાઈ? છો કોણ?"

ગિરધરભાઈ ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં બોલ્યાઃ "જે છું તે છું; તમારા કરતાં સારો છું."

નરેન્દ્ર સાથે વધુ ચર્ચા કર્યા વગર ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ગિરધરભાઈ મેડેથી નીચે ઊતર્યા. સ્ત્રીમંડળ નીચે વિચારમૂઢ બેઠું હતું. સવિતા ઓરડામાં બેઠીબેઠી રડતી હતી. ગિરધરભાઈએ બૂમ મારીઃ "ક્યાં ગઈ? સવિતા!" અને જવાબની રાહ જોયા વગર ઓરડામાં પેસી સવિતાનું કાંડું પકડી એમણે હુકમ કર્યોઃ "ચાલ, તૈયાર થા; મારી સાથે આવવાનું છે."

કદી બાપાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરતી સવિતા રડતાં-રડતાં વિચારમાં પડી ગઈ. એના હૃદયમાં હિલોળા લેતો દરિયો અને એની પછવાડેનું સુખી જીવન યુદ્ધ મચાવી રહ્યું હતું. હાથવેંતમાં આવેલું એનું નાવ કોણ ડુબાડતું હતું? એના પિતા; અને એ ડૂબતા નાવને વગર સ્વાર્થે-આબરૂની દરકાર રાખ્યા વગર, સાહસ ખેડી કોણ બચાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું? નરેન્દ્ર-એનો દિયેર; ત્યારે એનું વધારે સગું કોણ?

પિતાએ ફરી બૂમ પાડીઃ "ચાલ ઊઠ, કેટલી વાર?"

પોતાના સ્વાર્થનો પૂરો વિચાર કરી ચૂકેલી સવિતાએ ચોખ્ખો જવાબ આપ્યોઃ "હું નથી આવવાની."

"કેમ?"

"મારે નથી આવવું."

આ પરાયા ઘરમાં પિતાનું કંઈ ન ચાલ્યું. એ આવ્યા હતા તેમ ક્રોધમાં ને આવેશમાં ચાલ્યા ગયા.

નરેન્દ્રના પિતા જગજીવનને આ છેલ્લા ભવાડાથી વધારે આઘાત લાગ્યો. રૂઢિછેદનની પુત્રની ધૂનમાં પોતે ખોટી સંમતિ આપી હતી, એમ માની એમનું હૃદય જૂનવાણી-વિચારોથી ભરાઈ આવ્યું. સુધારક અને જૂનવાણી બંને માનસ ધરાવતા એ માનસને, ઉપલે બનાવે અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાખ્યું. સુધારક માનસ એક ખૂણામાં ભરાઈ, તેનો કબજો જૂનવાણી વિચારોએ લીધો; પણ હવે એ બહુ મોડા પડ્યા હતા. હવે એ બંધ રહે તેવો ઉપાય ન હતો.

છેવટે તેમણે નરેન્દ્રને કહ્યું: "તમે તમારે કોઈ આશ્રમમાં જઈ લગ્નવિધિ કરજો."

નરેન્દ્રને તો ગામમાં જ એ બધું કરવું હતું. તેણે કહ્યું: "પણ અહીં શું વાંધો છે?"

જગજીવને કશી દલીલ ન કરી, પણ એક જ જવાબ આપ્યોઃ "અહીં, આ ગામમાં નહિ."

જો કે એમ કરવામાં કશો વાંધો ન હતો, પણ નરેન્દ્રનું

એક સ્વપ્ન ભાંગી પડતું હતું. બેનને પોતાને જ આંગણેથી ભાઈ વળાવે, તેમ ભાભીને પાનેતર પહેરેલી–ભાવિ પતિની પાંખે ઊડતી જોવી હતી. એને બદલે એના કંકણવિહોણા હાથે રાત માથે લઈ, નિઃસહાય વિધવા ભાગી છૂટતી હોય તેમ, લૂગડાંની પોટલી લઈ પોતે એની સાથે જાય અને આશ્રમમાં જઈ એ સૌભાગ્યવતી થાય; પણ જે ઘરમાં રહી એણે દુઃખમાં ભાગ લીધો, ત્યાંથી તો એને છૂપું–ચોરની પેઠે જ જવાનું ને? છેવટે એટલું સ્વપ્ન અધૂરું રહેશે?

રેવાના મનમાં વૈધવ્યની ખોટી મોટાઈ નહોતી આવી. એના કાકાએ પુનર્લગ્ન કર્યું હતું, એવા કુટુંબમાં એ ઊછરી હતી. સવિતાએ ઘરનો એટલો બધો પ્રેમ સંપાદન કરેલો, એટલે રેવાને ય લાગ્યું, કે આમે ય જો કરવું છે, તો પછી અહીં કરવામાં શો વાંધો? એ પેટની દીકરી તો નથી, પણ દીકરો આપી દીકરી લીધેલી, એમ માની ઘેરથી વળાવવામાં શું પાપ થવાનું છે?

પતિ વિરુદ્ધ ન જતી રેવાએ બીજે દિવસે કહ્યું: "છો ને બધું અહીં જ થાય."

ક્રોધ શાંત થયેલો એટલે જગજીવને કહ્યું: "આખું ગામ ચકડોળે ચઢશે."

રેવા: "છોને ચઢે."

જગજીવન: "આશ્રમમાં લગ્ન કરે, તો શો વાંધો છે?"

પુત્રીના ભાવે રેવાએ કહ્યું: "આટઆટલું કર્યા પછી ય સવિતાને મારે બારણેથી આવાં ને આવાં કપડાંએ કાઢું !"

જગજીવનને લાગ્યું, કે આટલું થાય છે, ત્યાં આ વધારે નથી. એમણે કહ્યું: "સારું ત્યારે."

× × ×

દિયેરને પ્રેમથી જમાડતી ભાભીને તે દિવસે શી ખબર, કે એ દિયેર એક દિવસ એને પુનર્જીવન આપશે?

રૂઢિથી જકડાયેલી, ગઈ કાલની અપશુકનનિયાળ, સર્વની દયા ઉપર જીવતી, ગમે તેનાં મહેણાંટૂણાં ખાવા સરજાયેલી ગણાતી સવિતા આજે પાનેતરમાં દીપી ઊઠી. સૌભાગ્યસૂચક કંકણ ને કુંકુમ જાણે કહી ન રહ્યાં હોય, કે 'અમારી તો સમદૃષ્ટિ છે, પણ તમે માનવીઓ તમારી ખોટી મોટાઈમાં હાથે કરી દુઃખ ભોગવો છો.'

પુત્રીને વળાવતા કુટુંબના જેટલો ને જેવો હર્ષ તથા શોક એ કુટુંબમાં આજે વ્યાપી રહ્યો હતો.

"બેટા, સવિતા! તને શિખામણ તો શી આપવાની છે? આ ઘરમાં તું ખરી રીતે વહુ કરતાં દીકરી તરીકે જ રહી છે. દીકરીને માટે માબાપનાં બારણાં સદાને માટે ઉઘાડાં હોય, તેમ તારે માટે આ ઘર છે; માટે આ ઘરને ભૂલીશ નહિ." રેવાબાને તો ખ્યાલ ન રહ્યો, કે પોતાને આવું કહેતાં ક્યાંથી આવડ્યું.

સવિતા રડતીરડતી વિદાય લેતી વખતે રેવાબામે પગે લાગી. માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપતાં એમણે કહ્યું: "મા દીકરીને બીજો શો આશીર્વાદ આપે? સુખી થજો, બેટા!"

સવિતા વીણાની કોટે વળગી પડી અને બોલી: "વીણા! બેન, તમારો ઉપકાર કયે ભવે વાળીશ?"

વીણાને કંઈ કહેવું હતું, પણ હજુ વાર છે, માની એ ન બોલી. સુખદ પ્રસંગે પોતાનાં સ્નેહીઓને ત્યજતાં જે ક્ષોભ થાય, તેવા ક્ષોભભર્યે હૃદયે સવિતા ઘરમાંથી આંગણામાં આવી. જીવનના એક અંક ઉપર પડદો પડે તે પહેલાં એને જોઈ લેતી હોય તેમ, એણે ચારે બાજુ નજર કરી. એના હૃદયમાં શી શી ઊર્મિઓ ઊઠતી હશે?

છેક છેલ્લે ગાડી ઊપડતાં સવિતાએ નરેન્દ્રને કહ્યું: "નરેન્દ્રભાઈ! વિદાય લેતી બેન બીજું તો શું કહે? બેનને ભૂલશો ના, હોં!"

ગાડીનાં પૈડાંએ ઘસાવા માંડ્યું, એટલે વીણાએ છેલ્લો વિનોદ કરી લીધો: "અમને કહેતાં'તાં, પણ તમે જ અમને મૂકીને ચાલ્યાં ને?"

સવિતા પાસે એનો શો જવાબ હતો? સારે-માઠે પ્રસંગે એક જ અવાજ કાઢતા એંજિને પોતાનો એ અવાજ કાઢ્યો: 'છૂક....છૂક....છૂક....'

૭ : બાજી ઊંધી વળી

પીતાંબરની અટક જો કે જોષીની હતી, પણ 'ધન–મકર ને ધઓ, બાજરી જૂની ને બાવટો નવો' કરવા જેટલું ય એ ભણ્યો ન હતો. તેના પિતા ગોવિંદરામ બૈરાંની દશા જોઇને જે સીધું મેળવતા, એ ય એનાથી ન થયું; પણ ખેતીમાં એને એવી ફાવટ આવી ગઈ, કે ભલભલા ખેડૂતો ય એનાં વખાણ કરતા. માબાપને એટલો તો સંતોષ હતો, કે પુત્ર ખેતી કરીને ય દહાડા કાઢશે.

ગોવિંદરામ કરતાં ગોરાણીને એ પ્રબળ ઇચ્છા હતી, કે ઘરમાં વહુ જોઇને જવાય તો ગંગા નાહ્યા.

પણ એનું ક્ષયવાળું શરીર, એ આશા પૂરી થાય ત્યાં સુધી ટક્યું નહિ. મરતી વખતે એના મોંમાં રામનામને બદલે આ શબ્દો હતા: "હું તો એમ ને એમ ચાલી, પણ તમે છોકરાને ઠેકાણે પાડવાનું ભૂલશો નહિ."

ગોવિંદરામેય પછી દશ વર્ષ જીવ્યા. પીતાંબર બાવીસને બદલે બત્રીસ વર્ષનો થયો, પણ મરતી માની છેલ્લી આશા હજુ પૂરી થઈ ન હતી. કોઈ કોઈ હરિનો લાલ–દુઃખિયાનો બેલી–વહારે ધાતો, પણ એની ચાર–પાંચ હજાર જેટલી નજીવી માગણી સાંભળી ગોવિંદરામ ભડકી જતા અને તરત

બોલી ઊઠતા: "મારી મિલકત તો શું, પણ હું જાતે વેચાઉં, તો ય એટલા ન ઊપજે."

છેવટે ગોવિંદરામે ય, ભગવાનના ઘરનું તેડું આવ્યું એટલે ગયા. ઘરમાં પીતાંબર એકલો રહ્યો. ખેડૂત બનેલો એ બ્રાહ્મણની નાતમાં જમવા પૂરતો જ સંબંધ રાખતો. એના સાચા સંબંધીઓ તો ખેડૂત થયા.

બૈરાં–છોકરાંવાળા ખેડૂતો કોઈ કોઈ વાર એને બૈરું કરવાનું કહેતા: "પીતાંબર! અલ્યા મરતાં–જીવતાં તો બૈરું કરી લે."

પીતાંબરને ય બહુ ઇચ્છા હતી, પણ વળે એમ ક્યાં હતું? ચાર–પાંચ હજારનો મોટો ઢગ સાંભળી સાથી ના પાડતો: "એટલા બધા રૂપિયા બૈરી પાછળ કોણ બગાડે? એટલા હોય તો સૂતાંસૂતાં ખાય નહિ?"

પીતાંબર કહે: "અમારી નાતમાં એથી વધારે આપનાર પડ્યા છે. ગંગારામ શાસ્ત્રીએ છ હજાર કલદાર ગણી આપ્યા!"

એટલા રૂપિયા બે જિંદગીમાં ય ન કમાવાય એમ સમજતો ખેડૂત છેલ્લી સલાહ આપતો: "ના ના; એના કરતાં કુંવારા મરી જવાય, તો ય શી ગાદી પડી રહેવાની હતી?"

એમ કરતાં–કરતાં ચાળીશ વર્ષ તો જિંદગીનાં ઓછાં થઈ ગયાં. કોઈ પરણવાની સલાહ આપે, તો ય બીજો હિતેચ્છુ માંડી વાળતો: 'હવે શા જીવ્યા સારુ?' અને મોટી ઉંમરે પરણી દુઃખી થયેલાંની નામાવલિ રજૂ થતી.

જોકે પરણેલાંની એ શિખામણ એને ગળે ઊતરે તેમ ન હતી, છતાં એ બીજું શું કરે ?

એવામાં એક સાથીની બૈરીએ એને તાળવે ગોળ ચોંટાડ્યો. બપોરે ધણીનું ભાથું લઈ એ ખેતરે આવી, ત્યારે એણે વાત કાઢી: "તમારી ઊંચ વરણ તો જબરી !"

પીતાંબરે પૂછ્યું: "કેમ ?"

"તમારી વરણ જ આખું જીવતર બૈરી વગર કાઢે."

"ન મળે એટલે છૂટકો છે ?"

"અમારી વરણ તો છેવટે નાતરાનું ય બૈરું કર્યા વગર ન રહે."

"અમારામાં એવું થતું હોય, તો તો જોઇએ છે શું ?"

"કન્યાના શું એટલા બધા રૂપિયા બેસી જાય છે ?"

"એ વાત જ ન કરશો ને; ચાર–પાંચ હજાર !"

"તમારો મલક તો ભારે મોંઘો !"

"કાઠિયાવાડમાં એટલા ન બેસે ?"

"ત્યાં સાતસો–આઠસોમાં તો કન્યા મારીમારી ફરે. બહુબહુ તો કન્યા મોટી ને દેખાવડી હોય, તો હજાર બહુ થઈ ગયા !"

પીતાંબરને એટલી સોંઘવારી ખરી ન લાગી. એણે કહ્યું: "સાવ એટલા તે હોતા હશે ?"

સ્ત્રી ઊલટી વધુ મક્કમ બની: "ના શું હોય ? એટલા રૂપિયા કેડે બાંધી ચાલો મારી સાથે–ત્રીજે દહાડે કન્યા !"

પીતાંબરના મોંમાં પાણી આવી ગયું: "શું કહો છો?"

"ખોટું કહે એ બે બાપની." સ્ત્રીએ ખાત્રી આપી.

પીતાંબર વિચારમાં પડી ગયો. એણે જવાબ ન આપ્યો. સ્ત્રીએ કહ્યું: "કેમ, થાય છે વિચાર?"

"કાલે કહીશ."

હુક્કો પીતાં-પીતાં વાત સાંભળતો એનો ધણી બોલ્યો: "આટલે વરસે તે બૈરીને શું ચઢાવવી છે?"

સ્ત્રી કાઠિયાવાડી હતી; એ કંઈ ગાંજી જાય એવી ન હતી. એણે કહ્યું: 'એટલું બધું સમજતા હતા, ત્યારે શું કામ કાઠિયાવાડ સુધી આવ્યા હતા?'

પીતાંબરને એ રાતે ઊંઘ ન આવી. આઠસો રૂપિયા તો પાંચ વીઘાં જમીન છે, તે ગીરો મૂકું તોય સહેજે આવે. મરી ગયા પછી લાખો રૂપિયા હશે, તોય શા કામમાં આવવાના છે? હાથ-પગ મજબૂત હશે, તો જમીનનો શો તોટો છે? બૈરી વગરનો તે કંઈ અવતાર છે? કશું નહિ તો ય માંદે-સાજે પાણી તો પાય?

પછી તો એને લગ્નનું કોણ જાણે શું ઘેલું લાગ્યું, કે જમીન ઉપર રૂપિયા લઈ, લોકો ના કહેતા રહ્યા-હસતા રહ્યા, પણ એ કાઠિયાવાડ ગયો. મહિનો રખડ્યો, પાંચ-પચ્ચાસનું પાણી કર્યું; પણ કન્યાનું ઠેકાણું ન પડ્યું. કન્યા મોટી હોય તો પૈસા વધારે બતાવે, ઓછા લેનારને મૂરતિયો મોટો પડે; છેવટે ખાલી હાથે પાછા આવવું પડે ને લોકો મશ્કરી

કરે, તેના કરતાં નાની તો નાની, એમ સમજી વરસે સો લેખે સાત વરસની ગંગાના સાતસો ગણી આપ્યા. કન્યા લઈ એ આવ્યો, ત્યારે આખા ગામે ખડખડ દાંત કાઢ્યા!

સાત વર્ષની ગંગાને એ લાવ્યો, ત્યારે ધાવતા વાછરડા-ને માથી વિખૂટું પાડ્યું હોય ને બરાડાબરાડ કરી મૂકે, તેમ એ રડ્યા કરતી. મરેલી મા પાછળ રડતી નાની છોડીને એનો બાપ છાનો રાખે, તેમ પીતાંબર એને છાની રાખવા પટાવતો. ફળિયાનાં છોકરાંને ભેગાં કરી રમત કરાવતો અને એને રમતી જોઈ એ રાજી થતો.

સવારમાં વહેલો ઊઠી એ ખાવા કરતો; પોતે ખાતો ને ગંગાને ખવરાવતો. કામને દિવસે બપોરે ઘેર આવવાની નવરાશ ન હોય, ત્યારે એ ગંગાને પેટીમાં મૂકેલું ખાવાનું બતાવી ખેતરમાં જતો. છોકરાં–ભેગી રમતી ગંગા ભૂખી થતી, ત્યારે પાડોશી પાસે ઘરની સાંકળ ઉઘડાવી ખાવાનું કાઢતી ને ખાતી. સાથે રમતાં છોકરાં ઘરમાં પેસી બૂમોથી ઘર ગજાવી મૂકતાં.

જો પીતાંબરને આવવાનો વખત થયો હોય, તો ઘરમાં મસ્તી કરતાં છોકરાંને પાડોશણ કહેતીઃ 'મૂઆ નાસી જાઓ, નહિ તો હમણાં પીતાંબરકાકો આવશે તો મારી નાખશે.'

જો કે પીતાંબરને હવે છોકરાં ગમતાં હતાં, પણ એમને એ અમસ્તો ધમકાવતો ય ખરોઃ 'કોણ એ ઘરમાં બરાડા પાડે છે? નીકળો છો બહાર, કે........'

અને એ આગળ કહે તે પહેલાં છોકરાં અત્યારનત્યાર બોલી ઊઠતાં: 'હું નહિ, પીતાંબરકાકા! એ તો વિષ્ણુ.'

વિષ્ણુ વળી જેશંકરનું નામ દે. જેશંકર પોતાના જેટલો જ એ ઘરમાં ગંગાનો હક્ક માનતો હોય, તેમ બોલી ઊઠતો: 'હું નહિ, પીતાંબરકાકા! એ તો ગંગા.'

ગંગા ય બાવરી–બાવરી બોલી દેતી: 'ના, હું નહિ; પીતાંબરકાકા!'

હિંદુ સમાજની સાત વર્ષની યે છોકરીનો વિકાસ ધણીને ઓળખવા જેટલો તો થયો હોય છે. ગંગા કદાચ વહેલી ન સમજત, પણ પાડોશીધર્મ ન ભૂલતાં બૈરાં એને પૂછતાં: 'ગંગા, પીતાંબર તારે શું થાય?'

છોકરાંને 'પીતાંબરકાકા' કહેતાં સાંભળતી ગંગા, વગર સમજ્યે જવાબ આપતી: 'પીતાંબરકાકા.'

બૈરાં એ સાંભળી પેટ દુ:ખે એટલું હસતાં અને શિખામણ આપતાં: 'મેર મૂઈ! એ તો તારો ધણી થાય.'

ધણીની સગાઈમાં ઝાઝું ન સમજતી ગંગા એમાંથી એટલું તો સમજી, કે બીજાં છોકરાંની પેઠે એનાથી પીતાંબરને કાકા ન કહેવાય.

છતાં કોઈ કોઈ વાર અચાનક એના ઉપર વગર કારણે કોઈ છોકરું ગુનો મૂકી દેતું, ત્યારે એનો પ્રતિકાર કરવાની ઉતાવળમાં એ, બૈરાંએ આપેલી શિખામણ ભૂલી જતી અને કહી દેતી: 'ના, હું નહિ; પીતાંબરકાકા!'

સદ્‌ભાગ્યે એના જેવાં નાનાં છોકરાં એમાં ઝાઝું સમજતાં નહિ, એટલે એ હાસ્યનો પ્રસંગ એમ ને એમ શાંતિથી પસાર થઈ જતો. જો કે પીતાંબર ડોળા તતડાવી કહેતોઃ 'જો ફરીથી કાકો કહ્યો કે નામ દીધું છે તો!'

આજે તો પીતાંબરને ગંગા સાથે સંસારસુખ ભોગવતાં ય પાંચ વરસ થઈ ગયાં છે. જો કે હજુ એનું શરીર નીરોગી લાગતું હતું, પણ રાયણ ઉપરથી પાંદડાં પાડતાં શરીર ઝૂકી ગયું ને એ નીચે પડ્યો; તે દિવસે તો એને જીવ્યાની યે આશા ન હતી. દવાખાનામાં બીજે દિવસે ભાન આવ્યું; માથામાં પડેલો ઘા મહિને રુઝાયો. એકાદ વરસ તો એણે ખેતી પહેલાંના જેવી કરી, પણ બીજા ભાદરવા મહિનામાં ટાઢિયા તાવથી જે શરીર લથડ્યું, તે બેઠું જ ન થયું.

વીસમે વર્ષે ગંગા વિધવા થઈ.

લોકોએ તો તે જ ઘડીએ ભવિષ્ય ભાખ્યુંઃ 'એ તો નાતરે જવાની. આખરે જાત કોણ, કાઠિયાવાડી ને?'

પણ બધા ય જોષીઓ ખોટા પડ્યા. ગંગા નાતરે ન ગઈ. શરૂઆતમાં તો એને લાગ્યું, કે વગર મિલકતે દહાડા શી રીતે જશે? પરંતુ વિકસેલી છતાં અણસંતોષાયેલી એની વાસનાઓએ પોતાની મેળે ધીમેધીમે રસ્તો શોધી લીધો.

ગંગા ગોરાણી ગામમાં રસિક વાર્તાનું પાત્ર બની. ધીમેધીમે એના નફટ સંસ્કારો એટલા દૃઢ થઈ ગયા, કે પછી

એને સમાજનો કે ચર્ચાનો ભય ન રહ્યો. તેમાં ય ગામમાં આબરૂદાર ગણાતા માણસોમાંથી એને સાગરીદો મળી ગયા, એટલે એ ઊલટી નિર્ભય બની ગઈ.

• એક-બે વખત તો પાપ ફૂટી નીકળે તે પહેલાં જ ફોડી નાખ્યું; પણ આ ત્રીજી વખતનું પાપ ઢાંક્યું ઢંકાયું નહિ. ભૂલથી કે પછી પાપનો ઘડો ભરાયો હોય તેથી, એને મોડી ખબર પડી. ઘરગથ્થુ દવા કરવામાં થોડા દિવસ જતા રહ્યા. સાથીઓએ વર્તમાનપત્રોમાં વાંચેલી બે-ત્રણ દવાઓ મંગાવી જોઈ. છેવટે બોડેના ખ્રિસ્તી દવાખાના સુધી યે જવાનું બાકી ન રાખ્યું.

પણ ડૉક્ટરે કહ્યું: "હવે તો એ ખૂનનો ગુનો ગણાય."

ઘડો તો ભરાયે જતો હતો. એને ઘેર જતા-આવતા લોકો બંધ થયા; પણ એ પાપ ગામમાં હોય, ત્યાં સુધી એ લોકો નિર્ભય ખરા?

છોટાભાઈ મુખીએ પોતાના ભત્રીજાને બોલાવ્યો: "ગણપત, એને ક્યાંક વદાય કરો."

ગણપત પણ ગંગાના પાપમાં મુખ્ય હતો. એણે કહ્યું: "એવે શરીરે ક્યાં જાય?"

મુખી અકળાઈ ગયા: "જહાનમમાં!"

ગણપત સગો રહ્યો. વડીલ તરીકે એમણે શિખામણ આપી: "આટલા બધા આશ્રમ પડ્યા છે; ક્યાંક મૂકી આવો."

"પણ મૂકવા કોણ જાય?"

"ગમે તે."

"બધા ય ના કહે છે. એમ ઉઘાડો કોણ પડે?"

છોટાભાઇએ ગંભીર થઈ, મહા પરાણે બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો હોય તેમ કહ્યું: "તો બીજો રસ્તો કરો."

"શો?"

નરેન્દ્રને કોઈ પણ હિસાબે ખરાબ કરવાના મનસૂબા ઘડતા મુખીએ ધીમેથી કહ્યું: "બધું ય જવા દો. એને સમજાવી દો, કે જન્મ થાય ત્યારે નરેન્દ્રનું નામ લખાવે."

નવો ઉપાય સાંભળી ભડકયો હોય તેમ ગણપત બોલ્યો: "એવું થાય?"

મુખી ખોટું ખોટું ખિજાઇને બોલ્યા: "એવું થાય–ન થાય કરવા રહેશો, તો તમારું તો તમારું, પણ જોડે કુટુંબનું ય નાક કપાશે."

ગણપતને રુચિ–અરુચિનો પ્રશ્ન જ ન હતો. એને શંકા આવી: "એ ન માને તો!"

મુખી વધુ ખિજાઈ ગયા: "શું મોઢું લઇને બોલો છો? રાંડ ના માને?"

ગણપત: "છેલ્લી ઘડીએ ફરી જાય, તો એનું શું કાઢી લઇએ!"

નરેન્દ્રને ખરાબ કરવાની મળેલી આ તક મુખી જવા દે તેવા ન હતા. વઢારે ધાતા હોય તેમ એમણે કહ્યું: "ધંધો કરતાં નથી આવડતો, ત્યારે કરો છો શું જોઇને!

રાત્રે બોલાવી લાવો મારી પાસે; હું પાંસરું પાડી આપું."

એ રાત્રે મુખી સાથે ગંગા ગોરાણીને લાજના ઓથા આડે વાતચીત થઈ. મુખીએ પૂછ્યું: "તમને ખબર છે, પોલિસખાતું આ જાણે તો શું થાય?"

જો કે એમનું કુટુંબ અંદર સંડોવાયું ન હોત, તો ફોજદારને જાહેર કરી, પાંચ-દશ પડાવી લીધા વગર એ ન રહ્યા હોત. ગોરાણીએ જવાબ ન આપ્યો.

મુખીએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો: "અમે તો આજ સુધી જાણે ઢાંક્યું; પણ કાલ ઊઠીને જનમ થશે, એટલે બાપનું નામ તો લખાવવું પડશે ને?"

ગોરાણી ઉત્તર આપતી ન હતી. મુખીને પણ ગુનાની બીક બતાવી પોતાનું ધાર્યું કરી લેવું હતું. એમણે કહ્યું: "ધારો કે તમે જોડે બેસતા-ઊઠતાનાં નામ લખાવશો; પણ સરકાર એમ વગર સાક્ષીએ ઓછું માનવાની છે?"

ગંગા ગોરાણીને લાગ્યું, કે લોકો તો નિંદા કરીને થાકશે, પણ પોતાને જ કાયદો માનતા ગામડાંના સરકારી માણસો એને ઠરીને બેસવા દેશે નહિ. એના કાન આગળ સાંભળવા અધીરા બન્યા.

મુખીએ સલાહ આપી: "તે લોકો કહે તેનું નામ લખાવજો; સાક્ષીની જરૂર પડશે તો ય એ પૂરશે." અને તટસ્થ વૃત્તિ જાળવતાં એમણે કહ્યું: "એ બધા ય નરેન્દ્ર-નું નામ કહે છે."

આટલું ખોટું કરી ચૂકેલી ગોરાણીને ય એ ન રુચ્યું હોય તેમ એ પહેલવહેલી બોલી: "સાવ ખોટેખોટું?"

એ ઊગતા વિરોધને દાબી દેતાં મુખી બોલ્યા: "એટલા બધા ધરમનું ભાન પહેલાં ક્યાં ગયું હતું? સાચું–ખોટું કરવા જતાં પસ્તાશો. ખરાં નામ દેવા જશો, તો એમની ભણી બીજા લોક છે; તમારી ભણી કોઈ નથી."

થોડો વિચાર કરવાનો અવકાશ આપી એમણે પૂછ્યું: "શું કહ્યું?"

નછૂટકે ગોરાણીએ કહ્યું: "સારું!"

"સારું નહિ; ચોખ્ખું કહો, કે કહીશ."

"કહીશ, પછી?"

"બસ ત્યારે. હવે તમારો વાંકો વાળ કરનાર કોઈ નથી."

કેટલાક વખતથી નરેન્દ્રનો ઘાટ ઘડવા ફરતા મુખી આજે સ્વપ્નમાં આનંદ અનુભવતા ઊંઘી ગયા; પણ ગોરાણીને બિલકુલ ઊંઘ ન આવી. એનું કૃત્ય પાપી હતું, પણ કોઈને ખરાબ કરવા જેટલો એનો આત્મા નીચ ન હતો. બાળહત્યા ન થાય, ત્યાં સુધી સરકાર પોતાને કશું ય ન કરે, એ ગોરાણી જાણતી હતી; પણ મુખીનું ન માન્યા બદલ એ જંપવા નહિ દે, એ પણ સાથે જાણતી હતી.

હૃદયનો શુદ્ધ ભાગ પોકારી ઊઠ્યો: "નરેન્દ્રનું નામ તો ન દેવાય."

"અહીંથી નાસી છૂટું તો? આશ્રમ તો શહેરમાં ઘણા પડ્યા છે. સ્ત્રીને રસ્તો બતાવનાર કેટલા ય મળે; પણ આવું બળતું ઘર કોણ ભાડે લે? નરેન્દ્ર એટલું ન કરે?"

એના હૃદયમાંથી અવાજ આવ્યો: "જરૂર કરશે."

કોઈની સલાહ લીધા વગર, કોઈને જાણવા દીધા વગર, ગોરાણીએ પોતાનો સૂઝ્યો રસ્તો લીધો. આશ્રમના વ્યવસ્થાપક સાથે વાતચીત કરી, એનો બંદોબસ્ત કરી નરેન્દ્ર બોલ્યો: "અહીં તમને કોઈ જાતની અડચણ નહિં પડે. અહીં રહેવું હશે, તો ય સવડ થશે. હવે હું જાઉં છું."

ગોરાણી રડી પડી. નરેન્દ્રે કહ્યું: "શું કામ રડો છો?"

રડતાં–રડતાં એ બોલી: "જતા પહેલાં એક વાત સાંભળતા જાઓ" અને વ્યવસ્થાપકને ય કહ્યું: "તમે સાંભળશો તો ય ખાનગી નથી."

પછી ગોરાણીએ છોટાભાઈએ ગોઠવેલી બાજી કહી સંભળાવી. ગામડામાં કામ કરનારની જવાબદારીનો આ ખ્યાલ આવતાં વ્યવસ્થાપક બોલ્યા: "આવું હોય તો શહેરના કરતાં ગામડાના સેવકની જવાબદારી ઘણી ભારે કહેવાય."

નરેન્દ્ર કંઈ જવાબ આપ્યા વગર ફક્ત હસ્યો; જાણે એ હાસ્યમાં કહેતો ન હોય: "ગમે તેટલી ભારે હોય, પણ ઉઠાવવી તો જોઈએ જ ને?"

અને છોટાભાઈએ પોતાની બાજી ઊંધી વળેલી જોઈ દાંત કચકચાવ્યા!

૮ : ધર્મનો ગજ

વિષ્ણુ પુરાણી માસ્તર જો કે કોઈ દિવસ નહિ ને આજે જ લાંબો કોટ પહેરી, સાથે આસિસ્ટંટના હાથમાં ખડિયો, કલમ અને કાગળ રખાવી, રઘવાયા થયા હોય તેમ ઘૂમી રહ્યા હતા.

કોઈ પૂછતુંઃ 'માસ્તર સાહેબ, શાની સહીઓ કરાવો છો?'

પોતાના પહાડી સૂરે એ બોલતા, ત્યારે બે–ચાર જણ તો સહેજે ભેગા થઈ જતા; તેમાં ય આ તો બજાર વચ્ચે વાત જામી, એટલે લોકો ભેગા થઈ ગયા.

એમણે શરૂઆત કરીઃ 'હવે લોકોને ધર્મની લાગણી જ ક્યાં રહી છે?'

હમેશાં સેવાપૂજા કર્યા વગર ન જમતા એક ભાવિકથી એ સાંભળ્યું સહન ન થયું. એ બોલી ઊઠ્યોઃ 'માસ્તર સાહેબ! બીજા ગામમાં એવું હશે, અહીં સાવ એવું નથી.'

માસ્તર બોલ્યાઃ 'એ તો બધાં ય સરખાં.'

ભાવિકે વિરોધ કર્યોઃ 'ધર્મની લાગણી ના હોય, તો શ્રાવણ મહિનાની પૂજામાં સવાસો રૂપિયાની લખણી થાય? રામજી મંદિરમાં જન્માષ્ટમીની પંચાજીરીના પરસાદમાં

પંદર મણ ડાંગર આવે? માતાના હવન અને દેવનો દીવો કદી અટકયો છે?'

માસ્તરે કહ્યું: 'એ બધા ય ઉપર પાણી ફરવા બેઠું છે, તો ય જો તમે જાગતા હો તો—'

બીજો ધર્મનિષ્ઠ બોલી ઊઠ્યો: 'જોજો ભૂલતા તમે; આ ગામ તો ધર્મને નામે પાંચસો ખર્ચતાં પાછું પડે એવું નથી.'

માસ્તર: 'જોઉં છું ત્યારે, તમે ધર્મ વાસ્તે શું કરો છો તે.'

એક પૂછ્યું: 'પણ છે શું?'

માસ્તર: 'લોકો સ્વરાજ્ય-સ્વરાજ્ય કરી રહ્યા છે, પણ અંગ્રેજ સરકાર તે અંગ્રેજ સરકાર! કદી એણે ધર્મમાં માથું માર્યું નથી; અને આ તમારા ગાંધીવાળા-સહેજ સત્તા આવી ને પ્રધાનો થયા, એટલે પહેલું ધર્મનું જ નિકંદન કાઢવા માંડ્યું. ગઈ કાલે જ નિશાળમાં હુકમ આવ્યો, કે ઢેડ-ભંગીનાં છોકરાં નિશાળમાં દાખલ કરી અમને જણાવો.'

આભડછેટમાં જ ધર્મ માનતા એક સનાતની બરાડી ઊઠ્યા: 'નિશાળમાં ઢેડાં પેસે તો મારી નાખતાં શું થાય છે?'

માસ્તર બોલ્યા: 'નોકરી રહી એટલે અમે તો ઘેર આવી નાહી નાખીશું; પણ નાનાં છોકરાં બધું સાબોળ કરી ઘરમાં આવશે, એટલે કોઈનો ય ધર્મ શી રીતે સચવાશે?'

પેલા ભાવિકે કહ્યું: 'અમે તો હવન હોય કે કથા હોય, તો રૂપિયા આપી છૂટીએ; સરકારી કામમાં શું કરીએ?'

માસ્તર: 'તે માટે તો હું અત્યારમાં નાહી, પૂજા કરી બહાર નીકળ્યો. જુઓ, અમે તો સરકારી નોકર રહ્યા, એટલે હુકમ થાય તેનો અમલ કરવો પડે; પણ તમે ગામલોકો અરજી કરો, કે અમે ઢેડ-ભંગીને નિશાળમાં બેસાડવા દેવા ખુશી નથી.'

એક શંકાશીલ બોલ્યો: 'એમ સરકાર માનશે?'

'નહિ કેમ માને? તમે લખશો, કે જો એ લોકો આવશે તો અમે છોકરાં મોકલવાના નથી; એટલે સરકારને ય છૂટકો છે માન્યા વગર?'

સહીમાં કોઈ જાતની જવાબદારી ન સમજતી ગ્રામ-પ્રજા જોતજોતામાં પોતાનું નામ લખી આપે છે. વિરોધનું વાતાવરણ પ્રસરે તે પહેલાં અરજી ટપાલમાં રવાના થઈ.

ગામમાં હવે આ વાતાવરણ જામ્યું હતું. મહાસભાવાદી પ્રધાનોનાં વખાણ કરતા નરેન્દ્રને લોકો કહેતા: 'પ્રધાનોએ આ તો ખોટું કર્યું.'

નરેન્દ્ર: 'એમાં શું ખોટું છે?'

એક: 'ભણ્યા એટલે એ તો ધર્મને માનવાના જ નહિ!'

નરેન્દ્ર: 'ઢેડને ન અડકવું એવું કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે?'

બીજો: 'શાસ્ત્રો ભણ્યા હોઈએ, ત્યારે જોઈએ છે શું? પણ સધરા જેસંગના વખતથી ચાલે છે, તે ખોટું હોય?'

નરેન્દ્રે સામો દાખલો આપ્યો: "નરસિંહ મહેતા, જો ધર્મ અભડાતો હોય, તો ઢેડવાડામાં ભજન કરવા જાય?"

પણ પોતાને ન ફાવતી દલીલ ઉડાડી મૂકવામાં ગામડાના અભણ લોકો ઓછા કુશળ નથી હોતા. એકે બચાવ કર્યો: "એમને તો ભગવાન હાજરાહજૂર! એમને સંસારવ્યવહારની ક્યારે પડી હતી? એ જે કરે તે ચાલે."

નરેન્દ્ર: "ગાડીમાં ભેગા નથી બેસતા?"

"ગાડી તો પવિત્ર ગણાય!"

ન પહોંચાય ત્યાં પવિત્રતા દાખલ કરવી, એ હિંદુ ધર્મનું વિજ્ઞાન છે! કૂવામાંથી કાઢેલું પાણી અપવિત્ર—કૂવો પવિત્ર! મનુષ્યજાતિનો હરિજન અપવિત્ર—એના ઘરની કોકડીઓ ખાવે પવિત્ર! છાશ અપવિત્ર—માખણ પવિત્ર! સ્વધર્મી હરિજન અપવિત્ર અને પરધર્મી મુસલમાન એટલા પવિત્ર, કે એમને અડ્યે એ અપવિત્રતા દૂર થાય! આ જૂની શોધખોળના આધારે ગાડીએ પવિત્રતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે!

નરેન્દ્રે એ શોધના આધારે હસતાં કહ્યું: "નિશાળે ય પછી પવિત્ર થશે."

એક જણે સત્ય હકીકત કહી: "એ તો બધું દાબો-દાબ ઠીક છે; નહિ તો ખેતરમાં એમની જોડે ઓળ લેતાં કેમ કોઈ અભડાતું નથી?"

"તમે ય મરઘાભાઈ! એ તો ખપ એનો છોછ નહિ; પણ ઉઘાડી આંખે કોઈ અડે?"

આમ ચર્ચા બે–પાંચ દિવસ ચાલી હશે, એવામાં અરજી પહોંચ્યા પછી ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી ઊલટો બીજો હુકમ આવ્યો, કે દશ દિવસની અંદર હરિજન બાળકોને શાળામાં દાખલ કરી અમને જણાવો.

માસ્તરે એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી: જો હરિજનો જાતેજ લખી આપે, કે અમે છોકરાં ભણાવવા ખુશી નથી, તો કાયદો કાયદાની જગ્યાએ રહે અને આપણું ધાર્યું થાય.

માસ્તર મુખીને શરણે ગયા: "મુખી, હવે એક યુક્તિ નહિ કરો, તો ઢેડાંને નિશાળમાં ઘાલવાં પડશે."

મુખી પણ એમ ધર્મ બોળાવા દે તેવા ન હતા. તેમણે કહ્યું: "તમે કહો તે કરીએ, પછી?"

માસ્તરે કહ્યું: "એ લોકો પાસે લખાવી લઈ આગળ મોકલી દઈએ, કે એ પોતાનાં છોકરાંને ભણાવવા ખુશી નથી."

સાવ સહેલી વાત સાંભળી મુખી બોલ્યા: "અહોહો! એમાં તે શી મોટી વાત! એમ હોય તો બધાને બોલાવી અંગૂઠા લઈ લઈએ." અને એમણે વરતણિયાને હુકમ કર્યો: "જા, કાભઈ! ઢેડાં–ભંગીઆંને બધાંને ઘેરથી એક-એક જણને બોલાવી લાવ."

માસ્તર ગણગણ્યા: "સીધી રીતે માની જાય તો સારું."

મુખીએ પોતાની સત્તા દર્શાવી: "હું કહું એટલે એમના બાપનો ય છૂટકો છે, કે ના કહે?"

ઘેર હાજર હતા તેટલા આવી ગયા એટલે મુખીએ કહ્યુઃ "હવેથી તમારે છોકરાં નિશાળે મોકલવાં પડશે."

તેમના આગેવાને કહ્યું: "ના માબાપ! અમારે નથી ભણાવવાં."

જવાબ સાંભળી માસ્તર અને મુખી અજાયબ થઈ ગયા.

માસ્તરે કહ્યું: "પણ સરકારી હુકમ છે."

આગેવાનઃ "પરાણે તો નથી ભણાવવાનાં ને?"

માસ્તરઃ "ના, જે રાજીખુશી હોય તે મોકલે."

"અમે તો રાજી યે નથી અને ખુશી યે નથી."

મુખીએ જાણ્યું, કે મારી ધાકથી ના પાડે છે. માસ્તરે જાણ્યું, કે કોઈ ખ્રિસ્તીનો અહીં પવન વાયો નથી, એટલે એમને કેળવણીનું ભાન નથી; પણ ખરું કારણ કોઈ જાણતું ન હતું.

કાયદો થયો, ત્યારે એ લોકો સાંભળી રાજી થયા હતા. આગેવાને એક–બે જણને મોંએ કહ્યું હતું, કે સારું થયું તે છોકરાં બે આંકડા દેખતાં થશે.

પણ ગામના જગા ભગતે એને સમજ પાડી, ત્યારે આગેવાન કાનની બૂટ પકડી બોલ્યોઃ "સારું થયું; ભાઈ

સા'બ, તમે સમજ પાડી. આ તો ઊલટું અમારે જ પસ્તાવું પડે એવું છે."

એટલે આગેવાનની સલાહ પ્રમાણે દરેકે અંગૂઠો પાડી આપ્યો.

વાત જાણી એટલે નરેન્દ્ર હરિજનવાસમાં ગયો. બધા ભેગા થયા. આગેવાનના આવ્યા પછી નરેન્દ્રે પૂછ્યું: "તમે શું સમજીને સહીઓ કરી આપી?"

આગેવાને જવાબ આપ્યો: "અમારું દુઃખ અમે જ સમજીએ."

નરેન્દ્રે અનુમાન કર્યું: "લોકો તમને હેરાન કરે એમ માનો છો?"

આગેવાન: "કાયદો થયો એટલે લોકો એમ તો ન કરે."

"ત્યારે તમારાં છોકરાં ભણે, એ તમને નથી ગમતું?"

"ભાઈ સા'બ, એવું તે હોય? અમે ભણ્યા નથી, તે બહુ યે પસ્તાઈએ છીએ. તમારી રાત્રીશાળામાં બે-પાંચ છોકરાં ભણી આવ્યાં છે, એટલે હવે તો થોડું સુખ થયું છે; કાગળ લખાવવો–વંચાવવો હોય, ત્યારે કોઈને શોધવું પડતું નથી."

"આટલું સમજ્યા છતાં ય ભણાવવાની ના પાડી?"

"એ બધું ય સમજીએ છીએ, પણ ગામડાંમાં તો અમે એથી દુઃખી થઈએ."

નરેન્દ્રે કહ્યું: "મારે એ જ જાણવું છે."

ઝાઝા પરિચયમાં ન આવેલો આગેવાન કહેતાં અચકાયો. એ બોલ્યો: "તમે શહેરમાં રહેલા એટલે એ વાત શું જાણો!"

"પણ કહેશો ત્યારે તો જાણીશ ને?"

આગેવાન ન બોલ્યો એટલે એક જુવાને કહ્યું: "કહો ને કાકા, એ ય જાણે તો ખરા! આપણે ક્યાં ખોટું કહેવું છે?"

"લો ને હું જ કહું." બીજો બોલ્યો: "અમે ય હજુ દૂર છીએ, અડતા નથી, તો ય જુવાન વહુ-દીકરીને સીમમાં એકલી મોકલતાં બીએ છીએ; તો પછી બધું ભેગું થાય, તો અમારા ગરીબની કોણ ફરિયાદ સાંભળે?"

પોતાને ઉચ્ચ માનતા વર્ગ વિરુદ્ધની વર્તણૂકની આ ફરિયાદ સાંભળી નરેન્દ્ર વિચારમાં પડી ગયો. અજાણ્યા લોકો તો આને કલ્પના જ સમજે ને? પણ નરેન્દ્ર તો સાચેસાચ જીવતા માનવીને મોંએ અનુભવની વાત સાંભળતો હતો.

નરેન્દ્રે કહ્યું: "કદાચ કોઈ એક નીચ નીકળે, માટે બધા સરખા કહેવાય?"

આગેવાન બોલી ઊઠ્યો: "બધા ય એવા હોય તો જગત ચાલે ય શી રીતે? પણ અત્યારના કરતાં તે દહાડે ભો વધારે તો ખરો ને!"

બીજો બોલ્યો: "આબરૂદાર ગણાય એ જ એવું કરે, ત્યાં કોને કહેવા જઈએ?"

એને વચ્ચેથી અટકાવી આગેવાન બોલ્યો: "કોઈનું નામ દેવાની આપણે શી જરૂર?"

રાત્રીશાળામાં નરેન્દ્ર પાસે ભણેલો એક જુવાન બોલ્યો: "એમાં ક્યાં ખોટું કહેવાનું છે? મુખીનું જ ઘર ગણો ને; એમના ભત્રીજા ગણપતે–માવાની રૂડકી સમીસાંજે ખેતરમાંથી ચારનો ભારો લઈ આવતી હશે, છોડીનું શું ગજું? અમે ગરીબ આવી ફરિયાદ કોને કરીએ? મુખીને કહીએ, તો ઊલટા બે દંડા મારે, ને છોડીનો ધણી જાણે, તો એને તેડે નહિ, એ નફામાં!"

આગેવાન બોલ્યો: "આ બધાં દુઃખ શહેરમાં રહેનાર ક્યાંથી જાણે? હું જ કાયદો સાંભળીને રાજી થયો હતો; પણ જગા ભગતે સમજ પાડી: 'શું જોઈ ને રાજી થાઓ છો? એ બહાને તમારાં બૈરાંનું કોઈ નામ નથી દેતું, એ ય પછી તો નહિ રહે.' ત્યારે મારે ય કાનની બૂટ પકડી કબૂલ કરવું પડ્યું."

આટલી બધી હવસખોરી સમાજમાં છે? અને પોતાની જ નીતિભ્રષ્ટતાની ઢાલ ધરી અસ્પૃશ્યતાને ટકાવી રાખનાર માણસો એને પોતાનો ગુણ તો નહિ માનતા હોય?

નરેન્દ્રે કહ્યું: "ભગતનો કહેવાનો ભાવાર્થ તો તમે એમને અડતા અટકો તે છે. એમને તમારી ચિંતા નથી. નિશાળમાં છોકરાં જશે, તેથી તમે એમ માનો છો, કે આજ

ને આજ લોકો તમારા ભેગા હરતાફરતા થઈ જશે ? એમ તો એ તમને ખેતરમાં, ગાડીમાં, શહેરમાં અને મેળામાં અડે છે; છતાં ઘેર કેમ અડવા ખુશી નથી ? એટલે તમે માનો છો એવી સ્થિતિ આવતાં, નહિ–નહિ તો ય એક પેઢી નીકળી જશે; અને એ વખતે તમારી પ્રજા ભણેલી હશે, એટલે આજના જેવી પછાત નહિ હોય."

આગેવાન વાત સમજ્યો એટલે બોલ્યો : "અમે કંઈ આટલું બધું ઊંડું સમજીએ છીએ ? પણ અંગૂઠા પાડી આપ્યા, તેનું શું ?"

નરેન્દ્રે સમજ પાડી : "અંગૂઠા પાડી આપ્યા, તે કંઈ સરકાર નથી સમજતી એમ ન માનતા; તમારી મરજી ન હોય તો ય લોકો બીક બતાવી અંગૂઠા પડાવી લે; એટલે એ કંઈ છેતરાય એવી નથી."

આગેવાને પૂછ્યું : "ત્યારે અમારે શું કરવું ?"

નરેન્દ્ર : "સરકાર તો જે શાળામાં હરિજન–બાળકો દાખલ ન થાય, તે શાળા કમી કરવાનો હુકમ કરશે. લોકો નિશાળ જવા દે એવા નથી. માસ્તર તમને બે–ત્રણ છોકરાં મોકલવાનું કહેશે, પણ તમારે બધાં છોકરાં મોકલવાં."

થયું પણ તેમ જ. ઈન્સ્પેકટર સાહેબનો ત્રીજો હુકમ આવ્યો : 'પંદર દિવસની અંદર હરિજન–બાળકો દાખલ થયાં છે તેવો રિપોર્ટ નહિ આવે, તો શાળા બંધ કરવામાં આવશે.'

ધર્મને ડૂબતો બચાવનારા થોડા ભેગા થયા.

એક દલીલ: "એ તો ધમકી છે; એમ તે નિશાળ બંધ કરે?"

વિરુદ્ધ દલીલ: "કરે તો ય આપણાથી શું થાય?"

છેવટે એ બધી ધાંધલમાં પડ્યા વગર વચલો માર્ગ કાઢ્યો. કહેવા પૂરતાં બે–પાંચ નામ હાજરીપત્રકે દાખલ કરવાં અને એમને દૂર બેસાડવાં.

પણ માસ્તરની અજાયબી વચ્ચે બે–પાંચને બદલે પંદર–વીસ બાળકો નિશાળમાં આવવા લાગ્યાં. મનમાં તો ઘણો તિરસ્કાર, પણ કરે શું? પ્રથમ તો દૂર બેસાડી મૂકતા; પણ નાનાં બાળકોને મોટાં જેટલું અસ્પૃશ્યતાનું ભૂત ઓછું વળગ્યું હોય છે? એટલે દહાડામાં એક–બેને તો માસ્તર જાતે ય અડી પડતાં દેખે; તેમાં ય ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવે, ત્યારે તો નછૂટકે ય ભેગાં બેસાડવાં પડે.

વિષ્ણુ પુરાણી માસ્તરનો ધર્મ ધીમેધીમે ઢીલો પડવા માંડ્યો: "મરશે! છોકરાંને ક્યાં સાચવીએ? આપણે ના અડકવું, એટલે થયું."

શરૂઆતમાં તો એ ઘેર જઈ નાહી નાખતા; પણ નિશાળમાં લઈ જવાનો કોટ બહાર ખૂણામાં ભરવ્યો હોય, તેને નાનો બચુ કશું ય નહિ, તો ચાક ખોળવા ય અડ્યા વગર ન રહે. વચ્ચે પાણી પીતું હોય, ત્યારે ક્યાં નાહવા

બેસે ? છેવટે નાહવાનું ય ગયું.

હરિજન–બાળકો ટેબલને અડે, ત્યાં સુધી હવે તેમને બાધ નહોતો આવતો; એટલો ધર્મ ઉંમર વધતાં મોટો થયો.

છપ્પન વર્ષની ઉંમરે ફરજિયાત પેન્શન ઉપર ઊતરવાનો નિયમ હતો; એટલે વિષ્ણુ પુરાણીને એક જ વર્ષ ખૂટતું રહ્યું. જો કે એમનું શરીર હજુ દશ વર્ષ નોકરી કરે તો ય પહોંચે તેવું હતું.

કાયદાનો ય ઉપયોગ ધર્મમાં કરવાની ખૂબીવાળા માસ્તર ફળિયામાં બેઠા હોય, ત્યારે લોકોને કહેતા: 'હજુ નોકરી તો દશ વર્ષ કરું એવો છું, પણ આ બધો આભડછેટ જોયો જતો નથી; એટલે વરસત્રંટોળ નોકરી કરી પેન્શન ઉપર ઊતરી જવું છે.'

પણ એ નોકરીમાંથી છૂટા થાય, તે પહેલાં તો નિશાળ રેલ્વેની માફક અસ્પૃશ્યતા માટે પવિત્ર થઈ ગઈ હતી.

હિંદુ સમાજનું અજબ વિજ્ઞાન!

૯ : પાપનો ઘડો

મામલતદારે કહ્યું : "મુખી ! તમે જમાનો ઓળખતા નથી."
મુખી અને મામલતદાર વચ્ચે આપ–લેને લીધે ઠીક સંબંધ હતો, એટલે અધિકારી છતાં મુખી આગળ વસ્તુ-સ્થિતિ જણાવવામાં એમને વાંધો ન હતો.

મુખીએ કહ્યું : "મેં જાણ્યું ટિકિટ ચોઢી સહી લીધી છે અને પંચ કને રૂબરૂની સહીઓ કરાવી છે, એટલે શો વાંધો છે !"

મામલતદાર બોલ્યા : "એ બધુંય હું સમજ્યો. નર્યાં કાગળિયાંથી સાબિત કરવાનું હોય, તો તમે કાચું નથી રાખ્યું; પણ લેનાર ધણી જ ના કહે છે, કે મને રૂપિયા પૂરા મળ્યા નથી."

મુખીએ કહ્યું : "પણ એણે પૂરા રૂપિયાની પહોંચ ઉપર અંગૂઠો પાડી આપ્યો છે ને ? આપ સાહેબ ન લખી શકો, કે ઈર્ષાથી મુખીને ખરાબ કરવા આ બધું કાવતરું ઊભું કર્યું છે ?"

મામલતદાર જો કે આ પ્રમાણે ઘણાં કામ દાબી શકતા, પણ હવે એમ કરવું સહીસલામત રહ્યું ન હતું. એમનો જ પટાવાળો જેમને અંદર પેસવા ન દે, તેવા ખેડૂતોય આજે

તો પ્રધાનો સુધી અડી જતા હતા. જે અધિકારીઓ પહેલાં નીચલા નોકરો પાય તેટલું પાણી પીતા હતા, તેને બદલે જે કામ સાધારણ સર્કલનું હોય, તે ય પ્રધાનો ધ્યાનમાં લેતા. પ્રજાનો અવાજ અત્યારે પહેલો સંભળાતો. મામલતદાર આ પલટાયેલી પરિસ્થિતિ સારી રીતે જાણતા હતા. એમણે કહ્યું : "તમારું કહેવું બધું ય ખરું; પણ ગામના લોકો જ કહે છે, કે અમે મુખીને પૈસા આપ્યા છે, ત્યાં અમારું લખેલું શું ચાલે?"

મુખી બોલ્યાઃ "સાહેબ! લોકો તો મગનું નામ મરી ય કહે એવા નથી, પણ પેલો નરેન્દ્ર–ભણેલો ને વગર નોકરીએ રખડતો—આ બધું ધાંધલ ઊભું કરાવે છે."

સાહેબને બીજું કામ યાદ આવ્યું, એટલે એમણે પૂછ્યું : "નરેન્દ્રકુમાર જગજીવનદાસ એ જ કે?"

"હા સાહેબ! તમે ક્યાંથી એનું નામ જાણો?"

"મારા ઉપર પ્રધાનકચેરીથી એમને વિષે લખાણ આવ્યું છે."

"કંઈ ધાંધલ છે કે શું?"

"ના, સરકાર એમનો આભાર માને છે."

"શાનો?"

"એમણે પ્રૌઢશિક્ષણ ચલાવ્યું હતું ને?"

"એ તો વરસ સુધી ધાંધલ ચાલ્યું; બાકી હતું તે ઢેડવાડામાં ય ચલાવ્યું."

સાહેબે ખુલાસો કર્યો : "એમણે સરકારના પ્રજાકીય કાર્યમાં વેગ આપવા સ્વેચ્છાએ, થયેલો ખર્ચ લીધા વગર સેવા કરી, તે બદલ મુંબઈ સરકાર તેમનો આભાર માને છે; અને સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે ગામની સભા ભરી સરકારે મોકલાવેલું આભારપત્ર તેમને સુપ્રત કરવાનું છે."

મુખીની ચિંતા વધી. લોકોની વચ્ચે મામલતદાર એનાં વખાણ કરે, એટલે ઊલટા લોકો એનું નહિ માનતા હોય, તે ય તેના ભણી જશે; પરંતુ સાહેબ એનાં વખાણ કરવાના છે, એટલે એમનું કહ્યું માની જઈ લોકોને એ સમજાવી દે, તો પોતે ગુનામાંથી છટકી જાય, એમ સમજી મુખીએ કહ્યું : "કાભાઈ! જા, નરેન્દ્રને બોલાવી લાવ."

વરતણિયો બોલાવવા ગયો, એટલે મુખીએ સાહેબને સમજાવવા માંડ્યું : "સાહેબ! તમે કહેશો, તો એ એવો નથી કે નહિ માને."

સાહેબ પોતાનું સ્થાન સમજતા હતા. તે બોલ્યા : "મારાથી અમલદાર તરીકે કશું ન કહી શકાય."

મુખીએ એ આવે ત્યાં સુધી વાત મુલતવી રાખી.

વાત એમ હતી, કે આ સાલ વરસાદની તાણને લીધે પાણીની તંગી હતી. હોળી આવતા પહેલાં તળાવમાં પાણી સુકાઈ ગયું હતું. ગામનો તો રિવાજ હતો, કે પાણી થઈ રહ્યે હવાડો જોડાતો અને ભેંસ દીઠ માસિક બે આના જોડનાર ઉઘરાવી લેતો; પરંતુ મહાસભાવાદી સરકારે પોતાની

ફરજ સમજી જ્યાં પાણીની તંગી હતી, તેવા ગામે મદદની ફાળવણી કરી હતી. જોગીપુરામાં પણ એ ફાળાના એંશી રૂપિયા મુખી ઉપર આવ્યા હતા; પણ અહીં તો ગામે વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી, એટલે એ રૂપિયાનો દુરુપયોગ ન થાય માટે મુખીએ ખિસ્સામાં મૂક્યા હતા.

જો કે ખરચેલા રૂપિયાની પાવતી તો રજૂ કરવી પડે, એટલે એમણે કોશ જોડનાર જીભાઈને કહ્યું: 'જીભાઈ! તું તો ફાવ્યો!'

'કેમ?'

'સરકારે દસ રૂપિયા કોશ જોડનારને મદદ કરવા મોકલ્યા છે.'

મહેનતના પૈસા ઉઘરાવ્યા પછી વધારાના રૂપિયા મળતા જાણી જીભાઈ રાજી થયો. મુખી એમ મફતના આપી દે એવા ન હતા. એમણે કહ્યું: 'હું લાવ્યો એટલે મારો પણ ભાગ ખરો કે નહિ?'

જીભાઈ બોલ્યો: 'કોણે ના કહી? બે ઓછા આપો.'

મુખી હસતાં-હસતાં બોલ્યા: 'તું આઠ લઈ જાય ને હું બેનો જ ઘરાક? આ તો મારે કોઈનો પૈસો હરામ એટલે, નહિ તો તને વાત ન કરું તો ય તું શું જાણવાનો હતો?'

અને મુખીએ આઠ રૂપિયા આપી એંસી રૂપિયાની પાવતી ઉપર અંગૂઠો ચંપાવી લીધો. પંચોની સહીઓ પણ ટિપાવી લીધી.

નરેન્દ્ર અને ચુનીભાઈ બંને ગામની સેવા કરવાનાં સાચાં સ્વપ્ન સેવતા હતા, પણ બંનેના વિચારોમાં દૃષ્ટિભેદ હતો. નરેન્દ્ર માનતો, કે વિરોધીઓમાં અજ્ઞાન છે, માટે વિરોધ કરે છે; એટલે એમનાં કૃત્ય પ્રત્યે ન જોતાં, એ લોકો પોતાનાં કૃત્યથી જાતે જ પસ્તાશે. ચુનીભાઈ માનતો, કે વિરોધીઓની માફક આપણે ભલે એમનો તિરસ્કાર કે અહિત ન કરીએ, પણ એમનાં કૃત્યો લોકો આગળ ઉઘાડાં પાડી એમને સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રજાને બતાવવા; એટલે લોકો ખોટી રીતે તેમના તરફ તણાતા હશે તે બંધ થશે ને કામ સરળ બનશે; માટે સેવાના સ્વાર્થ ખાતર પણ એમનાં કૃત્યો ઉઘાડાં પાડવાં જોઈએ.

જીભઈની વાત સાંભળી, ત્યારે ચુનીભાઈએ પૂરી તપાસ કરી. લોકોએ ઢોર પાયાના પૈસા આપ્યા છે તે બદલ સહીઓ કરાવી અને જીભઈએ બાકીના રૂપિયા મળશે એ લાલચે આઠ રૂપિયા મળ્યા બદલનો એકરાર કરી અંગૂઠો પાડી આપ્યો. ત્રણ અરજીઓ રજીસ્ટર થઈ; પ્રધાન, કલેકટર અને મામલતદાર ઉપર.

નરેન્દ્ર એ દિવસે ઘેર ન હતો, છતાં મુખીને લાગ્યું, કે એ જ આ બધું કરાવે છે. બીજે જ અઠવાડિયે મામલતદારનો મુકામ આવ્યો.

નરેન્દ્ર આવ્યો એટલે પોતાનાં વખાણથી જાણે સાહેબે એને બોલાવ્યો હોય એમ બતાવતાં મુખીએ કહ્યું: 'સાહેબ!

હું કહેતો હતો, એ નરેન્દ્ર તે આ. એમના વગર બીજો હોત, તો લોકો આટલા ભણી જ ન શક્યા હોત.'

સાહેબે સસ્મિત કહ્યું: 'સરકાર તમારા કામથી ખુશ થઈ છે.'

'કયું કામ?'

'પ્રૌઢશિક્ષણ.'

નરેન્દ્ર સ્વાભાવિક રીતે બોલ્યો: 'ભણેલાઓએ અભણને ભણાવવા જોઈએ, એ તો એમની નૈતિક ફરજ ગણાય.'

સાહેબે કહ્યું: 'લોકો મહેનતાણું લઈને ય ક્યાં આટલી ધગશથી કામ કરે છે? અને તમારા જેવા એક ગ્રેજ્યુએટ ગામમાં જ રહી સેવા કરવાનું પસંદ કરે, એ કંઈ ઓછું નથી.'

નરેન્દ્રનો સ્વદેશપ્રેમ બોલ્યો: 'દેશના જે લાખો યુવકો દેશને માટે સારું જીવન હોમી દે છે, ત્યાં આગળ આમાં શી સેવા?'

સાહેબ જો કે આ બધામાં માનતા ન હતા; છતાં જેવી સરકાર તેવા તે થઈ શકતા. એમણે કહ્યું: 'જે દેશમાં સ્વાર્થ જ ફેલાયેલો હોય, ત્યાં આટલી સેવા નજીવી ન ગણાય; અને જે સરકાર પ્રજાની પીઠ ઉપર ઊભી હોય, તેણે તો એ સેવાની નોંધ અવશ્ય લેવી જ જોઈએ.'

વાતચીતનો અંત આવ્યો, તોપણ સાહેબે પોતાની

વાત ન કરી, તેથી મુખીને અકળામણ થઈ. છેવટે મુખીએ પોતાનો સ્વાર્થ હતો, એટલે વાત ઉપાડીઃ 'નરેન્દ્ર! સાહેબે તો કહ્યું, કે ગામમાં આવા ભણેલા માણસો રહે છે, તો ય અંદરઅંદર આ ખોદણી શી?'

જો કે સાહેબ થોડું કચવાયા તો ખરા; પણ ભૂતકાળમાં પટેલનું ઘણું પેટમાં ગયેલું, એટલે મૌન રહ્યા.

નરેન્દ્રે પૂછ્યું: 'શી બાબતની ખોદણી?'

મુખીએ કહ્યું: 'તું ઓછો અજાણ્યો છે? આ કોશ જોડ્યાની અરજી કરી છે તે.'

નરેન્દ્રે કહ્યું: 'છોટાકાકા! હું કહીશ તો ય તમે નહિ માનો: એ દિવસે તો હું ઘેર હતો જ નહિ.'

મુખી ભળતું જ બોલ્યા: 'હું કંઈ નથી સમજતો, કે તું આવું કરે જ નહિ? પણ કરનારને ય તારે કહેવું જોઈએ ને, કે આમ કરવાથી શો ફાયદો?' વળી વાતમાં સાહેબને લાવવા જોઈએ માની એમણે ઉમેર્યું: 'નહિ તો સાહેબ તો એમ જ માને, કે લોકો લખતાં શીખી જાસા કરતાં શીખ્યા.'

સાહેબ સાંભળ્યા છતાં ન બોલે તો નરેન્દ્ર એમની સંમતિ માની લે; એટલે પોતાને સાંભળવું ન પડે, માટે ઊભા થઈ આંટા મારવા લાગ્યા.

નરેન્દ્રે કહ્યું: "મેં જાણ્યું હોય ત્યારે ને?"

મુખીને લાગ્યું, કે ગમે તેમ પણ મને જોઈ એ દબાય છે. એમણે કહ્યું: "ના જાણતો હોય તો આ કહ્યું."

"પણ હવે શું વળે ?"

મુખીએ વખત વિચારી ખુશામત કરી: "તું ધારે તો બધું કરી શકે. અરજી કરી એટલે ન સુધરે તેમ ઓછું છે? એના તો હજાર ઉપાય. સાહેબ તપાસ કરવા આવ્યા છે. સહી કરેલા લોકોને બોલાવે, ત્યારે એ કહે, કે અમે ઢોરને પાણી પાયાના પૈસા આપ્યા નથી."

"તો પછી સહીઓ કેમ કરી, તેનો શો જવાબ આપે ?"

"અમે નથી કરી."

"ફરીથી સહીઓ કરાવી સરખાવે ત્યારે ?"

"એ તો હોઠ સાજા તો ઉત્તર ઝાઝા. કહે, કે સહી મારા જેવી છે, પણ મારી નહિ."

'પણ રૂપિયા લેનાર કહે છે, કે મને મળ્યા નથી તેનું શું!'

"એ તો અરજી કરનાર જૂઠી પડશે, એટલે એને તો હું સૌ ધોઈ પીશ. ખોટી રીતે ખરાબ કરવા માટે સામો કેસ કરતાં ક્યાં નથી આવડતો ?" નરેન્દ્રને પોતાના પક્ષમાં ખેંચાતો જતો જોઈ મુખીએ પોતાની યોજના કહી.

ડૂબતું વહાણ બચે તે પહેલાં મોટું ગાબડું પડે તેમ નરેન્દ્રે કહ્યું : 'ખોટું કરવાનું મારાથી કોઈને કેમ કહેવાય ?'

મુખી જરા ઢીલા થઈ બોલ્યા: "ઓછું કોર્ટમાં જઈને કહેવાનું છે? સાહેબ ઘરના છે, એટલે કંઈ બહુ ચૂંથવાના નથી."

સામે એક ગ્રેજ્યુએટ–ગાંધીવાદી ને સરકાર જેને હજુ હમણાં જ સેવાભાવનું પ્રમાણપત્ર આપે છે, એવી વ્યક્તિ–ન હોત, તો સાહેબ કદાચ એનો વિરોધ ન કરત; પણ અત્યારે તો મુખીને બદલે પોતાને ગળે ક્યારે આવે, તે કહેવાય એમ નહોતું; એટલે સાહેબ આખરે ન છૂટકે બોલ્યા: "હું તો સરકારી અમલદાર; મારે તો સત્ય હશે, તે આગળ લખી જણાવવું પડશે."

મુખીએ મનમાં ને મનમાં દાંત કચકચાવ્યા: 'અમલદાર થઈ આનાથી શું બીતો હશે?'

આખરે નરેન્દ્ર એ બાબતમાં 'અશક્ત છું' કહી છૂટી ગયો, તોપણ મુખીને મનમાં રહી ગયું, કે સાહેબે જો જરા દબાણ કર્યું હોત, તો છેવટે કશું નહિ તો ય ગુનો ઢીલો પડી જાત.

લોકોની જુબાની થઈ તેમાં ચોખ્ખું થયું, કે તેમણે ઢોર પાયાના પૈસા આપ્યા છે.

જીભઈ કોશવાળે, એને મુખીએ જે સમજાવ્યું હતું, તે ઉપરાંત બધું કહ્યું. સાહેબે પૂછ્યું: "તો તેં એંસીની રકમ ઉપર અંગૂઠો કેમ ચાંપ્યો?"

જીભઈએ જવાબ આપ્યો: "સાહેબ! હું કંઈ ઓછો ભણેલો છું, તે જાણું?"

"પણ આ સાક્ષીઓ કરનાર તો હાજર હશે ને? તેમને પૂછ્યું હતું?"

"તે વખતે તો કોઈ ન હતું."

સાહેબે રૂબરૂની સહીઓ કરનારને પૂછ્યું : "કેમ, તમે પૈસા આપ્યા તે વખતે હાજર હતા?"

સાક્ષીઓ જો કે મુખીના વળના હતા; છતાં એમણે જવાબ આપતાં આનાકાની કરી. જવાબ ન મળ્યો એટલે સાહેબે ઊલટો પ્રશ્ન કર્યો: "તો તમે સહીઓ કેમ કરી?"

જો કે મુખીએ આગળથી સમજાવી રાખ્યું હતું, કે અમારી નજરોનજર રૂપિયા આપ્યા હતા, એમ કહેવું. આ અવળા પ્રશ્નથી યે કદી કોર્ટમાં ન ગયેલો વીરજી કદાચ સાચું બોલી ન જાત; પણ સાહેબે એના તરફ તાકીને પૂછ્યું એટલે ભૂલથી બોલી ગયો: "સાહેબ! એના અંગૂઠા પછી અમે તો સહીઓ કરી હતી."

"પણ તમે તે ઘડીએ હાજર તો ન હતા ને?"

પાછો જવાબ આપતાં એ અચકાયો; પણ સાહેબને તો મુખી બોલી ગયા હતા, કે 'ઘરના છે' એ વહેમ, નરેન્દ્રના મગજમાંથી કાઢી નાખવો હતો; એટલે એમણે ફરી પૂછ્યું: "એટલે તમે તે ઘડીએ હાજર ન હતા, એમ જ લખી નાખું ને?"

મુખીના પક્ષમાં ગણાતા સાક્ષીઓને ઘણું ય બોલવું

હતું, કે અમે હાજર હતા; પણ કદાચ લોકો તથા જીભઈ કોશવાળો વિરુદ્ધ છે, એટલે સરકાર મુખી સાથે પોતાને પણ ગુનેગાર ઠરાવે તો ! એટલે કોઈ જવાબ આપતું ન હતું.

સાહેબે પછી જે સત્ય હકીકત હતી, તે સ્પષ્ટ લખી નાખી.

આમ તો મુખી બરાબર બળી રહ્યા હતા; તેમાં ય સાંજની સભામાં સાહેબે ગામના લોકો સમક્ષ નરેન્દ્રને પોતાની સાથે ખુરસી ઉપર, એની આનાકાની છતાં, આગ્રહ કરી બેસાડ્યો, ત્યારે એમના બળતા હૃદયમાં તેલ હોમાયું. એમના શંકાશીલ મગજમાં થયું, કે જરૂર નરેન્દ્ર એમને મળી ગયેલો; નહિ તો સાહેબ છેક આવું ન કરે.

સાહેબે ટૂંક પ્રવચન કર્યા બાદ, આવેલો આભારપત્ર લોકો સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યો: "નરેન્દ્રકુમાર જગજીવનદાસ, તમે મુંબઈ સરકારે ઉપાડેલી પ્રૌઢશિક્ષણની યોજનામાં તમારા ગામમાં લાગલાગટ બે વરસ સુધી ઉત્સાહથી ને સેવાભાવથી કાર્ય કરી જે વેગ આપ્યો છે અને તેમાં ય હરિજનવાસમાં પણ વર્ગ કાઢી સરકારની હરિજનઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં પણ મદદ કરી છે, તેની સરકારની પ્રૌઢશિક્ષણ-સમિતિ તરફથી હું સહર્ષ નોંધ લઉં છું. તમારા જેવા વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો, ગ્રામસેવા માટે પોતાની આશાસ્પદ યુવાની એમાં અર્પે, એ ગામનું તો અહોભાગ્ય છે; એટલું જ નહિ, પણ દેશની જાગૃતિની એ નિશાની છે. લોકશાસન ઉપર નમતી આજની સરકાર, તમારા જેવા યુવકો સેવાવ્રત

લઈ ગામની–દેશની સેવા કરે, એ જરૂર ઇચ્છે છે. સરકાર ગામના લોકોને પણ વિનતિ કરે છે, કે એમની સાચી પ્રવૃત્તિમાં સહકાર આપી, ગામની અને એ મારફતે દેશની પ્રગતિમાં સાથ આપે.

"છેવટે આજની પ્રજાકીય સરકાર, લોકસેવાનાં હવે પછી જે કાર્ય ઉપાડે તેમાં આપ મદદ કરશો, એવી આશા સેવે છે.

"જી. વી. વીસવસે,
"મંત્રી, પ્રૌઢશિક્ષણસમિતિ"

સૌ તો સૌ, પણ ખૂબી તો એ થઈ, કે જે દિવસે વિષ્ણુ પુરાણી માસ્તર પેન્શન ઉપર ઊતર્યા, તે જ દિવસે છોટાભાઈ મુખીને સરકારી રૂપિયા ઉચાપત કર્યા બદલ પટલાઈ છોડવાનો હુકમ મળી ગયો.

લોકોએ કહ્યું: "એ તો પાપનો ઘડો ભરાય, ત્યારે ફૂટ્યા વગર રહે જ નહિ."

"સસ્તું સાહિત્ય" એટલે "ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય"

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

શાસ્ત્રગ્રંથો–મૂળ તથા અનુવાદ

પુસ્તકનું નામ	પાન.	કિંમત.	પોસ્ટેજ
સર્વવેદાંત–સિદ્ધાંત–સારસંગ્રહ–શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત	૨૨૪	૧–૪	૦–૩
બળવાન બનો!–કર્મના શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ (ગુજરાતી ભાષાંતર) શ્રી. સાતવલેકરજીની ટીકા સાથે-(યજુર્વેદનો પહેલો અધ્યાય)	૧૧૨	૦–૮	૦–૨
એકાદશ સ્કંધ–મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર	૪૯૨	૧–૪	૦–૪
વિવેકચૂડામણિ–શંકરાચાર્ય-વિરચિત: મૂળ સહિત ભાષાંતર	૧૬૦	૦–૧૨	૦–૨
જીવન્મુક્તિવિવેક–મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧–૪	૦–૨
અષ્ટાવક્રગીતા–શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨	૦–૮	૦–૧
મહાવાક્ય–રત્નાવલિ–સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪	૦–૧૨	૦–૨
એકાદશ ઉપનિષદો–મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષાંતર...	૪૫૨	૨–૮	૦–૫
બૃહદારણ્યક ને બીજાં સો ઉપનિષદો–(છપાય છે: સત્વર બહાર પડશે.)			
વિદુરનીતિ–મૂળ શ્લોક તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮	૦–૧૨	૦–૨
મનુસ્મૃતિ–સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત	૬૪૦	૩–૦	૦–૫
આર્યધર્મનીતિ અને **ચાણક્યનીતિસાર**–સરળ અર્થ સાથે ચૂંટેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો	૨૦૮	૦–૮	૦–૨
વિષ્ણુસહસ્રનામ–ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો અર્થ સાથે	૧૨૮	૦–૪	૦–૧

શાસ્ત્રગ્રંથો–માત્ર અનુવાદ

પુસ્તકનું નામ	પાન.	કિંમત.	પોસ્ટેજ
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ–વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણ–આ છ પ્રકરણો–ચાર દળદાર ગ્રંથો	૧૯૦૮	૧૨–૦	૨–૦
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ–'બૃહદ્ યોગવાસિષ્ઠ'ના સારરૂપ ઉપયોગી ગ્રંથ	૫૫૪	૨–૮	૦–૫
વિચાર–સાગર–વેદાંતના દોહન–સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક	૪૩૨	૨–૮	૦–૫
શ્રીમદ્ ભાગવત–બે ગ્રંથમાં ભાષાંતર, નવી ૧૧મી આવૃત્તિ	૧૨૪૦	૮–૦	૧–૬
,, ,, –ભાગ ૨ જો (૮મી આવૃત્તિ) છૂટક મળશે	૬૬૭	૩–૦	૦–૧૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત–સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં	૯૨૮	૬–૦	૦–૧૪
મહાભારતનું શાંતિપર્વ–રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મ, ચાર વર્ણ તથા આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો વગેરે ...	૮૫૬	૭–૮	૦–૧૪
સંપૂર્ણ મહાભારત–ભાષાંતર–દળદાર સાત ગ્રંથોમાં	૫૨૦૮	૪૫–૦	૬–૦

અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથો

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી—સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ ...		૧–૪	૦–૨
ધમ્મપદ—પં૦ બેચરદાસ દોશીની ટીકા, મૂળ તથા અનુવાદ સાથે	૧૯૨	૧–૦	૦–૨
દત્ત–પરશુરામ અથવા **આત્મદર્શનયોગ**—ભગવાન દત્તાત્રય-પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય, જ્ઞાનખંડ, મ૦ કૃષ્ણાત્મજજીના વિસ્તૃત વિવરણ સાથે	૩૪૪	૨–૦	૦–૪
આત્મરામાયણ—રામાયણનાં પાત્રોના લાક્ષણિક અર્થો દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતું અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક	૧૪૦	૦–૧૨	૦–૨
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ—શુદ્ધાદ્વૈત મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ રસિક વાતચીતરૂપે : વૈષ્ણવો માટે ખાસ ઉપયોગી... ...	૨૬૪	૧–૮	૦–૪
પરમ સુખી થવાના ઉપાય—શ્રીમન્નથુરામ શર્માકૃત ...	૩૩૬	૨–૦	૦–૪
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય—મહાપુરુષોનાં ઉપદેશ–ભજનો ઇ૦	૧૬૮	૧–૦	૦–૨
મીરાં અને નરસિંહ—(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૯૩ ભજનો તથા પદો ...	૧૦૪	૦–૧૨	૦–૨
વિવેકાનંદસાર—વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપ	૨૬૪	૨–૦	૦–૪
સ્વરૂપ વિચાર—ગુરુ–શિષ્યના સંવાદરૂપે	૧૦૪	૦–૧૦	૦–૨
રામકૃષ્ણકથામૃત—ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો ઇત્યાદિ	૮૦૦	૫–૦	૦–૭
તુકારામગાથા—એ ગ્રંથમાં, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-પ્રેરક ૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬–૦	૦–૧૫
દાસબોધ—ભક્તિનિરૂપણ, જન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર-વિચાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના **સમર્થ રામદાસ**ના ઉપદેશો	૬૪૮	૨–૮	૦–૬
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો—આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ, યજ્ઞનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો કોણ છે ? ઇત્યાદિ બાબતો સમજાવતા			
વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ—(ગ્રંથ ૧લા રૂપે) આવૃત્તિ પમી	૫૬૪	૨–૮	૦–૬
સદુપદેશો ઇત્યાદિ—(ગ્રંથ ૩જા રૂપે)	૫૨૦	૨–૮	૦–૫
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો—ધર્મ એટલે શું ? ભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય, આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા, પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇ.			
સદુપદેશો—આવૃત્તિ ૨જી (ભાગ ૪–૫ રૂપે) ...	૬૦૦	૨–૪	૦–૬
ભક્તિયોગ—આવૃત્તિ ૨જી (ભાગ ૮મા રૂપે) ...	૩૮૪	૧–૮	૦–૪

પાતંજલયોગ અને જ્ઞાનયોગ—(ભાગ ૧૦-૧૧મા રૂપે) ૫૬૦ ૨–૦ ૦–૫

પાતંજલ યોગસૂત્ર—ભગવાન પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, અર્થ તથા સ્વામી વિવેકાનંદના વિવેચન સાથે ... ૧૯૨ ૧–૦ ૦–૩

જ્ઞાનયોગ—આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ૨૩૬ ૦–૧૨ ૦–૨

રાજયોગ—સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ (સ્વામી વિવેકાનંદજીએ કરેલી ટીકા સાથે) ... ૧૩૬ ૦–૧૨ ૦–૨

આખ્યાનમાળા—ગ્રંથ ૧લો—સ્વર્ગસ્થ અનંતપ્રસાદકૃત : ધ્રુવ, અંબરીષ,સબરી,નરસિંહ,મીરાંબાઈ ઇ૦નાં ૧૯ આખ્યાનો ૭૦૮ ૩–૦ ૦–૭

આખ્યાનમાળા—ગ્રંથ ૨જો—સ્વર્ગસ્થ અનંતપ્રસાદકૃત: કુંવરબાઈનું મામેરું, નામદેવ, તુકારામ ને વિઠોબા, ભીષ્મપિતામહ ઇત્યાદિ ૨૪ આખ્યાનો ૭૨૦ ૩–૦ ૦–૬

વૈદિક વિનય—ખંડ ૧–૨–૩ : રોજિંદા સ્વાધ્યાય માટે ચૂંટેલા ૩૬૦ વેદમંત્રો : ભાષાંતર—વિવરણ સહિત ... ૮૪૦ ૩–૧૨ ૦–૮

ઉપદેશસારસંગ્રહ—ઋષિવર તિરુવલ્લુવરના વેદતુલ્ય ઉપદેશો ૩૮૪ ૧–૮ ૦–૪

સુબોધરત્નાકર—ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો ... ૩૦૦ ૧–૮ ૦–૪

સ્વર્ગનાં દસ પુસ્તકો—સ્વ૦ પઢિયારકૃત ૩૭૨૦ ૨૦–૦ ૨–૮

વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા—ગુરુ-શિષ્યનો ઉપદેશાત્મક સંવાદ ને રામાયણ તથા આધુનિક યુગની તુલના ૧૬૪ ૦–૪ ૦–૨

રામાયણ

ગિરધરકૃત રામાયણ—કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત ઉપરથી ૭૬૨ ૪–૮ ૦–૧૦

માનસ રામાયણ—બે ભાગમાં, દોહા—ચોપાઈ બાળબોધ લિપિ અને ભાષાંતર ગુજરાતીમાં, ૩૦ ચિત્રો સાથે ... ૧૪૦૦ ૭–૦ ૧–૪

તુલસીકૃત રામાયણ—ગુજરાતી લિપિમાં, ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૪૩૨ ૭–૮ ૧–૫

,, ,, -ભાગ ૨જો—આવૃત્તિ ૭મી ... ૬૪૦ ૩–૦ ૦–૧૧

વાલ્મીકિ રામાયણ—નવી આવૃત્તિ સત્વર છપાશે.

,, ,, -ભાગ ૨જો (આવૃત્તિ ૩જી) છૂટક મળશે. ૭૬૪ ૩–૦ ૦–૧૨

ભગવદ્ગીતા

પુરુષાર્થબોધિની ગીતા—(ત્રણ ગ્રંથોમાં) મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ, અર્થ અને **પંડિત સાતવલેકરજી**ની વિસ્તૃત ટીકા સાથે ૧૦૭૪ ૧૧–૦ ૧–૨

જ્ઞાનસત્ર ગીતા—ગીતાના મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ ને શબ્દાર્થ ૩૬૮ ૧–૪ ૦–૪

,, ,, **ગુજરાતી લિપિમાં** ગીતાના શ્લોકો, પદચ્છેદ
તથા શબ્દાર્થ સાથે ૩૬૮ ૧–૪ ૦–૪

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—મોટા અક્ષર, ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત ૨૪૮ ૦–૧૨ ૦–૩

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચેલી **'ભાવાર્થદીપિકા'** નામની સરળ ને ભાવવાહી દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર ટીકા આપેલી છે આવૃત્તિ ૭મી : ૮૮૮ ૪–૦ ૦–૮

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—એક બાજુ શ્લોક ને બીજી બાજુ ભાષાંતર-વાળી, ગુટકો કદ ૩|=×૫||, બૉર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં ... ૪૮૦ ૦–૮ ૦–૩

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર–કદ ૩|=×૫: ૨૮૮ ૦–૪ ૦–૧

(માત્ર સંસ્કૃત પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી)

मूळ मूळ भगवद्गीता—મોટા અક્ષર ૨૧૨ ૦–૧૦ ૦–૨

,, ,, મધ્યમ અક્ષર ૨૦૦ ૦–૫ ૦–૧

मूळ मूळ पंचरत्न भगवद्गीता : મોટા અક્ષર : પાન ૧૧૨ ૦–૧૪ ૦–૨

,, ,, મધ્યમ અક્ષર : પાન ૩૩૨ ૦–૮ ૦–૨

,, ,, લઘુ અક્ષર ૨૦૦ ૦–૫ ૦–૧

જીવનચરિત્રો

સ્વામી સહજાનંદ—ચરિત્ર તથા ઉપદેશો ૩૩૬ ૧ ૮ ૦-૪

સાઈબાબા—શિરડીના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માનું વિસ્તૃત ચરિત્ર ૪૩૬ ૩–૦ ૦–૫

ચૈતન્યમહાપ્રભુ—ત્રણ ગ્રંથોમાં, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર) ૧૫૯૬ ૬–૮ ૦–૧૫

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને **મહાત્મા એકનાથ**—બે ચરિત્રો ૫૦૪ ૨–૮ ૦–૫

રામકૃષ્ણ પરમહંસ—પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર... ... ૬૦૮ ૨–૮ ૦–૫

સ્વામી વિવેકાનંદ—જીવનના પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર ૭૮૪ ૩–૦ ૦–૭

સ્વામી રામતીર્થ—વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે ૬૭૨ ૩–૦ ૦–૭

સંત તુકારામ—મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું વિસ્તૃત ચરિત્ર ૬૪૮ ૨–૮ ૦–૬

સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને **શિવાનંદનાં ચરિત્રો**... ... ૪૨૪ ૧–૬ ૦–૪

શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને **નાગમહાશયનાં ચરિત્રો**... ... ૩૩૬ ૧–૦ ૦–૩

મ૦ સરયૂદાસજી, ભૂધરભક્ત ને **જાનકીદાસજી**નાં ચરિત્રો ૨૫૬ ૦–૧૦ ૦–૩

ભક્તચરિત્ર—નાભાકૃત ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ૨૯ ભક્તોનાં પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો (આવૃત્તિ ૨જી) ૫૨૮ ૨–૮ ૦–૫

આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ—ભાગ ૨જો–દેશપરદેશના સંતમહાત્માઓ, ઋષિમુનિઓ તથા વીર પુરુષોનાં ૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો ૬૨૪ ૨–૮ ૦–૭

ભારતના વીરપુરુષો—ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો ૩૩૬ ૧–૪ ૦–૪

વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો—મારવાડનો રાજપૂત યુગના નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત ... ... ૩૦૪ ૧—૦ ૦—૩
મુસ્લિમ મહાત્માઓ—૯૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો ૭૫૬ ૨—૪ ૦—૭

સંત-વાણી

પરિચિત પદસંગ્રહ—૧૧૨ ભક્તોનાં ૬૩૯ ભજનોનો સંગ્રહ ૪૦૦ ૧—૧૨ ૦—૪
ભજનસાગર—જુદાજુદા ભક્તોનાં ૯૩૧ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ ૬૮૮ ૨—૮ ૦—૬
અખાની વાણી—અઘરા શબ્દોના અર્થ તથા સુધારાવધારા સાથે ૫૦૪ ૩—૦ ૦—૬
પ્રીતમદાસની વાણી—ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના ઇ. નો સંગ્રહ ૫૬૦ ૨—૮ ૦—૪
દીવાને સાગર—જીવનસાફલ્યનો ઉલ્લાસ આપતો ગઝલસંગ્રહ ૪૮૦ ૪—૮ ૦—૫
तुकाम्हणे—પસંદ કરેલા અભંગો, મરાઠીમાં ... ... ૧૨૦ ૦—૫ ૦—૨

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો—સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસાહક્ક, ગામડાંની સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉદ્યોગ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો ૨૬૪ ૧—૮ ૦—૪
કલ્યાણમયી—સ્ત્રીઉપયોગી વાર્તાપુસ્તક (બીજી આવૃત્તિ) ૨૨૪ ૧—૦ ૦—૩
શ્રીશારદામણી દેવી—(ચરિત્ર) લે૦ આનન્દ ચૈતન્ય ૧૦૪ ૦—૮ ૦—૨
ટૂંકી વાર્તાઓ—ગ્રંથ ૧લો—સામાજિક નિર્દોષ ટૂંકી ૬૬ વાર્તાઓ ૫૮૮ ૨—૮ ૦—૬
,, ,, —ગ્રંથ ૨જો—કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાર્તાઓ ૫૭૬ ૨—૮ ૦—૬
,, ,, —ગ્રંથ ૫મો-સ્ત્રી-પુરુષો માટે જરૂરી ૫૬ વાર્તાઓ ૪૦૮ ૨—૮ ૦—૪
,, ,, —ગ્રંથ ૬ઠ્ઠો—સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાર્તાઓ ૭૨૦ ૨—૮ ૦—૬
ભારતની દેવીઓ—ગ્રંથ ૧ લો-પ્રાચીન યુગની ૧૧૩ સતીનાં ચરિત્રો ૭૩૨ ૩—૦ ૦—૬
,, ,, —ગ્રંથ ૨ જો—મધ્યયુગનાં ઐતિહાસિક ૨૪૯ ચરિત્રો ૭૩૨ ૩—૦ ૦—૭
,, ,, —ગ્રંથ ૩જો—મધ્યયુગ ને અર્વાચીન ૧૬૬ ચરિત્રો ૮૦૪ ૩—૦ ૦—૭
બાલભારત—(સચિત્ર) ખાસ બાળોપયોગી સંક્ષિપ્ત મહાભારત ૨૮૮ ૧—૮ ૦—૪
બિરબલ અને બીજા—લે૦ જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે : : બાદશાહ અને બિરબલની તથા બીજી રમૂજી વાતોનો સંગ્રહ ... ૨૮૦ ૧—૮ ૦—૩
બાળસદ્બોધ—વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ... ... ૧૨૦ ૦—૪ ૦—૧
સદ્ગુણી બાળકો—લે. સ્વ૦ નારાયણ હેમચંદ્ર : સાહસ, શૌર્ય અને પરોપકારવૃત્તિ જેવા સદ્ગુણો પ્રેરતું પુસ્તક ... ૧૩૬ ૦—૮ ૦—૨
ભારતીય નીતિકથાઓ—મહાભારતમાંની ૫૨ બોધક વાતો (છપાય છે.)
સુબોધક નીતિકથા—સ્વ૦ બિરબલકૃતઃ ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો ૨૩૨ ૦—૮ ૦—૨

બાળકોની વાતો–ભાગ ૧લો : બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦–૬	૦–૨
,, ,, –ભાગ ૨જો : બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦–૮	૦–૩

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો–૮૫ બોધદાયક પત્રો	૨૪૮	૧–૪	૦–૨
પંચાંગ–સં. ૨૦૦૩ નું–મહલાધવીય–કાર્તિકી	૯૨	૦–૬	૦–૨
સુવર્ણયુગ–લેખક કનૈયાલાલ મુનશી	૯૨	૦–૮	૦–૨
આત્મનિરીક્ષણ અને **સંકલ્પ**–લે૦ રમણલાલ વ૦ દેસાઈ સ્વસુધારણાની પ્રેરણા આપતું પુસ્તક : બીજી આવૃત્તિ	૧૬૮	૧–૦	૦–૨
ગુજરાતની ગઝલો–દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી–સંપાદિત જુદીજુદી ૮૯ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ ...	૧૮૦	૧–૦	૦–૨
કચ્છની લોકવાર્તા–શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટકૃત રાજપૂતયુગની કચ્છ દેશાની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ...	૩૫૪	૨–૦	૦–૪
સાહિત્યપ્રારંભિકા–લે. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા	૧૪૪	૧–૦	૦–૨

ચેતના અને પ્રેરણા

અંતરની વ્યથા–લે૦ 'સોપાન' :: ૫ આત્મકથાઓ	૧૬૨	૧–૪	૦–૩
સુબોધકથાસાગર–બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ...	૪૬૪	૨–૦	૦ ૫
આગળ ધસો–('પુશિંગ ટુ ધી ફ્રન્ટ'નું ભાષાંતર : આ૦ ૩જી)	૪૬૮	૨–૮	૦–૫
સુખી જીવનનાં સાધન–આનંદી જીવન માટે ઉત્સાહપ્રેરક	૩૧૨	૧–૮	૦–૪
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧લો બોધક ૪૨૪ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો	૪૩૨	૨–૦	૦–૪
,, ,, –ભાગ ૨જો–બોધક ૩૯૫ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો	૪૯૬	૨ ૦	૦-૫
કતલખાનું–શ્રમજીવીઓનાં દુઃખ તથા ધનિકોની નિર્દયતા દર્શાવતી નવલકથા (અપ્ટન સિંકલેરકૃત)	૬૬૬	૩–૦	૦–૬
શુભસંગ્રહ–(ભા. ૨) દવાઓ ને ઉપયોગી માહિતી, ૧૪૮ લેખો	૫૪૪	૨ ૮	૦ ૫
,, –(ભા. ૯) ,, ,, ,, ૧૬૫ લેખો	૭૩૬	૨–૮	૦-૬
સુબોધપુષ્પવાટિકા–શેખસાદીકૃત આ પુસ્તકમાં રાજનીતિ, ત્યાગીની રહેણીકરણી, મૌનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળ ઇત્યાદિ છે	૧૩૬	૦–૫	૦–૨

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, **અમદાવાદ** અને
કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, **મુંબઈ–૨**

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

૧૮ પુસ્તકોની સાહસભરી નવી યોજના

પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં અને ઓછું ભણેલાંઓ રસપૂર્વક વાંચી–સમજી શકે, એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના આ સંસ્થા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી છે; અને તેનું સંપાદન જાણીતા સાહિત્યકાર **શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)** કરે છે. પહેલી યોજના મુજબ એમાં નીચે જણાવેલાં ૧૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

આ યોજનાનાં બધાં પુસ્તકો આવા મોટા અક્ષરોમાં છપાયાં છે.

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. કરસનદાસ માણેક
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૧૨૮ ૦–૧૦ ૦–૨

૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ' સૌજન્ય '
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ૧૨૮ ૦–૧૦ ૦–૨

૩. હાસ્ય–તરંગ : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે
★ જીવનમાં હરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ–લેખો ૧૫૦ ૦–૧૦ ૦–૨

૪. જીવનની કલા : લે૦ શ્રી. રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૧૪૦ ૦–૧૦ ૦–૨

૫. જગતમાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) લે. શ્રી. છોટાલાલ કામદાર
★ જગતની અદ્‌ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય ૧૨૮ ૦–૧૦ ૦–૨

૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ' સોપાન '
★ એક જીવનપલટાની કરુણ–મંગલ સળંગ વાર્તા ૧૪૦ ૦–૧૦ ૦–૨

૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૧૩૬ ૦–૧૦ ૦–૨

૮. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. " સમાજશાસ્ત્રી "
★ ઘરમાં સુખ ને સંપથી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો ૧૨૮ ૦–૧૦ ૦–૨

૯. ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન ૧૪૪ ૦–૧૦ ૦–૨

છેલ્લી અર્ધી સદીમાં મહાગુજરાતે **મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી અને ભિક્ષુ અખંડાનંદ**—એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ પોતાના જીવનનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, જાહેર કર્યો ને પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને ક્રિયાના પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મયોગી એવા **ભિક્ષુ અખંડાનંદે** જનસેવાનો ઉચ્ચ પ્રકાર દેખાડ્યો છે.

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ વાચનરૂપી રસાયન લાખો ગુજરાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો પ્રચાર કરી, જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને સર્વ રીતે શુદ્ધ કરીને સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં છપાવ્યાં અને તેની લાખો પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસાય એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે '**कथयन्तो मां नित्यम्**' એ ગીતાસૂત્ર પ્રમાણે છેક છેવટની ઘડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ સંસ્કારો રેડ્યા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી ઊંચું દાન છે; અને એ પ્રદેશમાં પહેલી પંક્તિએ બેસનાર દાતા **ભિક્ષુ અખંડાનંદનું** સ્થાન ગુજરાતના ગૌરવમાં—હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, નદી જવાને રસ્તે, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨